

સોરઠી ખડારવટીયા

જવેશ્યંદ મેઘાણી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશ્ટ્રિ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૭૫૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સોરઠી જી. રવિચંદ્ર /

વિષય સઃ ૩૫૯ : ૩૩૯૬૩

મુદ્રણસ્થાન
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય
રાણપુર.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈ
૧૯૭૭

૧૯૨૭ : નવેમ્બર
પહેલી આવૃત્તિ
પ્રત ૨૦૦૦
મુદ્ર્ય આઠ આના
પાકું પુકું બાર આના

મુદ્રક અને પ્રકાશક
અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

નિવેદન

પાંચ જ બહારવટીયાનાં આ વૃત્તાંતો છે. પાછળ એવા, ને એથી ચડિ-
યાતા બીજા પંદર ચાલ્યા આવે છે. પાકકો આટલી વિગતોને સારી પેઠે
પચાવી લ્યે; ત્યાં સમગ્ર બહારવટા-યુગની મીમાંસા કરતો એક પ્રવેશક
પણુ રજુ થઈ જશે.

‘૧૨’માં રંગેગીદાસ ખુમાણ, સંઘજી કાવેડીયો, અભો સોરઠીયો,
પણુ, વરનાંગ ધાધલ વગેરે: અને રા. રા. રાયચૂરા તરફથી
જત, ગીગલો મહીયો વગેરે: એમ ત્રૂટક છૂટક બહારવટીયા આલેખા-
તાં છે. પરંતુ આમાં તો સાંગોપાંગ સંગ્રહની દૃષ્ટિ છે. તમામ બહારવટી-
યાની—અને એ પણ તેઓની કાળી ઉજળી બન્ને બાજુની, મળી શકે તેટલા
તમામ ઘટના—પ્રસંગોની, માત્ર પ્રશસ્તિની જ નહિ પણ સાથોસાથ નિંદ્રા
ચરિત્રદોષોની પણુ રજૂઆત કરવાનો આરાય છે. માટે જ ‘રસધાર’ની
રંગબીલાવટ ‘બહારવટીયા’માં મર્યાદિત દેખાશે.

ભવિષ્યના કો ઇતિહાસકારને માટે આ એક માર્ગદર્શન રચાય છે.
જસત્તાઓનાં દક્તરોમાં ફક્ત એકપક્ષી—ને તે પણુ નજીવો જ ઇતિહાસ
લોકકંઠની પરપરામાં બહુરંગી ને હલોહલ્લ ઇતિહાસ છે. પ્રભુ માર
તી, લંડાતી, પીડાતી, છતાં લૂંટનારાઓની જવાંમદીને ન વિસરતી. એ
ચારાઓની નેકી પર આક્રિંન હતી. બહારવટીયાની કતલ એને મન
ભાવિક હતી, પણુ એ કતલના હાર્દમાં રહેલી વિશ્વસાણુ ધર્મનીતિ
ની દૃષ્ટિમાં બહુ આજતી. માટે પ્રભુએ એ મહત્તાની ચિરંજીવ મુખ-
ધ રાખી લીધી.

ને છતાં એ કંઠસ્થ હકીકતોની ઐતિહાસિકતાને પણ મર્યાદા છે. ખરી-એ લોકમુખની કથાઓ જુદી પણ પડે છે. દષ્ટાંત દાખલ, લીમા જતની માશક નનુડીનું અસ્તિત્વ બા. શ્રી. રાયચુરાનું કલ્પિત નથી પણ વિશ્વાસ-પાત્ર લોકોક્ત છે, તેમ તે પાત્રનો મને મળેલો ઇન્કાર પણ વિશ્વાસપાત્ર લોકોક્ત જ છે. એવું બીજા કણાનું સમજવું. ઉપરાંત વીરપૂજક પ્રભાએ અનિષ્ઠ વાતોને ઓછી સંધરી હશે એમ પણ દિસે છે. સત્યાસત્ય નક્કી કરવા આજે સાધન પણ નથી રહ્યું. એકલી એની ઐતિહાસિકતા ઓછી. પણ આ બધું પ્રગટ કરવાથી અસત્ય હશે તે આપોઆપ લોકો જ આંખની ચીંધાડીને જતાવી દેશે. ઇતિહાસની છણાવટ થશે.

બંને ઐતિહાસિકતા ઓછી રહી; લોકોની કલ્પના કદાચ હોય; તે પણ એ બતાવે છે કે લોકોની કલ્પના કેવા આદર્શોને વંદન કરતી હતી. લોકો પવિત્રતાના પૂજક હતા. એ લોક-આદર્શ લગભગ તમામ બહારવટી-આત્મી વાર્તામાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે જ્યારે જ્યારે બહારવટીયા નેકીને મારેથી લખાયો છે, ત્યારે ત્યારે જ એનો નાશ હાજર થયો છે. દેવતાઓની ગેબી સહજાની માન્યતા પણ એજ કથા કહે છે.

આટલું સ્મરણમાં રાખીએ: કે બહારવટાંનો ખરો યુગ અદારમી સદીના અંત સમયથી આરંભાયો, આખી યોગાણીસમી સદી ઉપર ચથરાઇ રહ્યો, ને વીસમી સદીની પહેલી વીસીમાં જ ખલ્લાસ થઇ ગયો. એનો છલો પ્રતિનિધિ રામવાળો હતો. તે ખબી રહી છે ફક્ત ચોરી ને એને બહારવટું ન કહેજે. એ નર્મ ચોરશકુઓને આ સં- નથી. બહારવટાં-નીતિનો છલો ને ઓલવાતા દીવાની ઉજ્જવ સરજે નેકીદાર પુરોહિત રામવાળો જ આ સંબ્રહનો સીમા-સ્થલ.

બા. શ્રી. રાવળે આલેખેલાં આ પુસ્તકનાં શોભા-ચિત્રો કોઇ બહારવ-ટીયાની તરનીરો નથી, પણ પ્રત્યેકના ચરિત્રમાંથી ઉઠતા પ્રધાન ધ્વનિનાં લોતક કલ્પના-ચિત્રો જ છે. છેલ્લાં બે ચિત્રો બદલ 'બાલમિત્ર'ના તંત્રીજનો નક્કી છે.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

૧૮ : ૧૧ : '૨૭

સંપાદક

સાંકળિયું

નામ	પૃષ્ઠ	સમય
૧ ભીમો જત	૧—૨૨ આશરે ૧૮૦૦ થી ૧૮૫૦	
૨ બાવા વાળો	૨૩—૫૩ „ ૧૮૨૦ ની આસપાસ	
૩ વાલો નામેરી	૫૫—૮૫ „ ૧૮૯૦	
૪ ચાંપરાજ વાળો	૮૬—૧૦૬ „ ૧૮૩૫	
૫ નાથો મોઢવાડીઓ ૧૦૭—૧૩૭	„ ૧૮૩૦	

ભીમો જત

નાથાણીનો નર છે વંકો

ભીમ તારો દેશમાં ડંકો રે !

ભાદરને કાંઠે ભીમડો જાગ્યો, જતણની લાગી ખાંત
રાત પડ્યે ભીમ રીડીયા રે, ગામોગામ ગોકીરા થાય
—નાથાણીનો૦

ઝોળક ગામમાં ઉતારો કીધો, ખરડે બજારૂં થાય
ઉપલેટા ગામના બામણ જમાડ્યા, ગોંડળ થર ! થર ! થાય
—નાથાણીનો૦

તરવાડનાં તારે તોરણ બંધાણા, ને ભાલે પોંખાણા ભીમ
ઢાલ ત્રાંખાણુ ધૂશકે વાગે, વાડું ચડી છે હજાર
—નાથાણીનો૦

ઓર્ચીતી સંધીડે ગોળી મારી, ને ભાગ્યાની ઝાઝી ખોટ
*લાલબાઈ તુને ધૂશકે રોવે, *પુલબાઈ જીવે વાટ
—નાથાણીનો૦

*બન્ને ભીમાની દીકરીઓ હતી.

ભીમો જત

કળ તાબાના મેરવદર ગામની સીમમાં ભીમા નામનો એક જત પોતાના આપદાદાની બે સાંતી જમીન ખેડીને પેટ ગુજારે કરે છે. પોતાને ત્રણ બીજા ભાઈઓ છે. ઘેરે બે દીકરીઓ ને એક દીકરો છે.

એક દિવસ આ ખેડુ ઉપર ભા કુંભાજીની આંખ બદલી.

“ ભીમા મલેક ! ” મેરવદરના ફાજદારે ધીરે ધીરે ડારા દેવા શરૂ કર્યા, “ ભા કુંભાજીએ સદેશો કહેવરાવ્યો છે. ”

“ શું કહેવરાવ્યું છે સાહેબ ? ” ભીમા જતે સલામ કરીને પૂછ્યું.

“કહેવરાવ્યું છે કે બે સાંતીની જમીન ખેડો છો તે છૂટી જશે.”

“કાંઈ વાંક ગુન્હો ?”

“બારવટીયાને તમે ગેટલા આપો છો.”

“ફોજદાર સાહેબ, અમે સુવાણું રોટલા નથી આપત. આપવા પડે છે. કાલે ઉડીને કાકાઓ મેરવદરને પૂંકી મારશે, જાણો છો ? અને ખેડુનાં સાંતી છોડાવે છે ત્યાં તમે આડા માર કીડવા તથી આવતા. વસ્તીને માથે એક કારથી બારવટીયા આદુ વાવે, ને બીજી કારથી તમે.”

બીમા જતનો જવાબ ફોજદારે ગોંડળા પહોંચાડ્યો. એ વાંચીને ભા કુંભાજીને રૂવે રૂવે ઝાળ લાગી. એક સો મકરાણીનું થાણું મેરવદર ગામના ટીંબા માથે મોકલાવી દીધું અને હુકમ લખ્યો કે “બારવટીયાને આશરો દેવાના ગુન્હા બદલ બીમા મલેકની મેરવદર ખાતેની બે સાંતી જમીન ખાલસા કરવામાં આવે છે.”

સાંભળીને બીમા ધડીતાર થઈ ગયો.

“અમારો ચાર લાખઓનો જીવાર બાજરીનો આછો જડો ને રોટલો હતો, તે પડવીને ભા કુંભોજી ગોંડળના રાજ મોલમાં હવે દૂધ ચોખા શે દાવે જમશે ?”

એટલું બોલીને એણે ચારે ગમ આંખો ફેરવી.

“અને બીમા મલેક !” ગામલોકોએ લેળા થઈને પોકાર કર્યો “મેરવદરને માથે સો મકરાણીનું થાણું ખેડું-તારે એકને પાપે આખા ગામની ખેડી છુટી !”

બીમાના દિલમાં કારમો ધા વાગી ગયો. ચારે લાખઓએ મળીને બહાર નીકળી જવાનું પરિયાજ કયું. પોતાના ઘરમાં નાથીબાઈ નામે જતાણી છે. જઈને પોતે એને પૂછ્યું “તારી શી મરજી છે જતાણી ?”

“મરણ બીજી શી હોય ?” જુવાન જતાણીએ છાતી કાઢીને જવાબ દીધો, “ભા કુંભાજીની હારે ભરી પીઓ.”

“અને તું ?”

“હું મારા ભાઇ પાસે ભોગાટ જઈને આ છોકરાં મોટાં કરીશ.”

“ગોંડળની ફોજ કનડો તો ?”

“તો મને ય હથીઆર વાપરતાં ક્યાં નથી આવડતાં ?”

“હીક ત્યારે અલ્લામેલી !”

“અલ્લામેલી ! અમારી ચિંતા મ કરજો. સાહેબ ધણી તમને ઝાઝા જશ દેવરાવે !”

બીમો દેખાવે ભારી રૂઠો જુવાન હતો. ગબદાર તો એટલો બધો હતો કે હજાર માણસની મેદની વચ્ચે એની છાતી બધાથી ઉચેરી દેખાય. માથું જાણે આલમાં રમતું હતું. ભવાં જાડાં આંખો કાળી, ચમકતી ને ઠરેલીઃ અને એ ગોરવરણા ચહેરાને ફરતી કાજળધેરી દાઢી મૂઝ એક વાર જોયા પછી કદી ન ભૂલાય તેવો મ્હોરો બતાવતી હતી. એવા જવાંમદં લાયકાને ‘અલ્લામેલી’ કરતી નાથીબાઇ પણ જતની દીકરી હતી, એટલે રૂપ તો દગલાઅંધ પથરાણું હતું.

ચારે ભાઇઓએ સરજ આથમવા ટાણે ભાદર કાઠે જઈને નમાજ પડયા. ભાદર માતાનાં ભરપૂર વહેતાં નીરમાંથી ખોખો ખોખો ભરીને છેલ્લી વારનું પાણી પીધું. પોતાની બે સાંતીની સીમ હતી તેમાંથી ચપટી ચપટી માટી લઈને માથા ઉપર ચડાવી બીમો ખોલ્યો કે

“માતાજી, તેં આજ સુધી અન્ન દીધાં ને ભાદર માતાએ પાણી આપ્યાં. એ અન્ન પાણીથી બધાયલી આ કાયા જે ઉપર ને બીતરથી પાક રહી હોય, તો તો બારવટમાં ભેરે રહેજો, ને જો તમારું કલ્લ સરખું થે ફૂટી કરણીમાં વપરાણું હોય તો અમારું ધનોત પનોત નીકળી જાજો.”

એમ નદી અને ધરતીને પગે લાગીને ચારે ભાષાઓ સાથે વગડાની વાટ લીધી. અને જતોનાં ગામડાંમાંથી પોતાના જાતભાઈઓના જીવાનો ભેળા કરવા લાગ્યા. પચાસ ઘોડેસવાર અને બાર પેદલ સિપાઈ: ચાર ભાષાઓ પોતે: પણ હાસક પેટના ખાડા પૂરવા માટે અનાજ નહોતું. શું કરવું, તેના વિચાર બીમાને મુંઝવે છે. તેટલામાં એક સહાય મળી.

દૂતીયાણાં તાબાનું રોધક ગામ; અને ગામમાં તૈયબ સંધી નામનો ગામેતી રહે. તૈયબ ગામેતીએ બીમાને સમાચાર કહેવરાવ્યા કે “પ્રથમ આપણે બે મ જણા એક ગામતર કરીએ. પછી મોટે બારવટે નીકળીએ. માટે તું આંહી આવ.”

ખાસક માણસોની ફાજ સાથે બીમા રોધકે ગયો. સામે તૈયબ ગામેતીએ પણ એટલાં જ માણસો પોતાનાં લીધાં. ભાદર-કાઠિ બેસીને પરિયાણુ કરું. બીમાએ વાત છેડી કે

“તૈયબ ગામેતી ! હું તો મારે માથે અધરમ ગુજર્યો છે એની સામે કળકળતો નીકળ્યો છું. મારી લૂંટફાટમાં પણ હું ધરમને પગલે હાથવા માગું છું. પણ તમે ખાનદાન રે’ને, એટલું કહી મેલું છું.”

એવા સોગંદ ઉપર કમુંબા લઇને બન્નેની ફાજે જીનાગઢની ગીરનું દોણુ ગામ ભાંડ્યું. ભાંગી, લૂંટની ગાંસડીઓ બાંધી, તૈયબ કહે કે “બીમા મલેક, હવે ભાગીને, ઝટ ઠેકાણે થઇ જાઇએ.”

“તૈયબ ગામેતી !” બીમાએ મલકીને કહ્યું, “બીમાથી કાંઈ એમ બગાશે ? તો તો જીનાગઢવાળા કહેશે કે બીમાની જનેતા જતાણી નહિ હોય.”

“ત્યારે ?”

“જીનેગઢ બપ્પર દધએ કે જેને આવવું હોય તે ખુશીથી આવે. અને વાર આવવાની વાટ બોધએ.”

એ રીતે જીનાગઢ સરકારને સંદેશ દેવરાવ્યા. ત્રણ દિવસ સુધી ધન ચડાવીને રોજની અકકેક મેરાસી જમાડી. રોજ

રાત બધી ડાંડીયા રાસ રમ્યા. ચોથે દિવસે પડાવ ડિપાડીને ચાલતા થયા, ત્યાં જુનાગઢની વારનાં લાલાં ઝબક્યાં. તૈયબ ગામેતીએ કહ્યું,

“ભીમા મલેક ! તમારે વાંકે આ વાર હમણું આપણને અંતરિયાળ રઝળાવશે. હવે શું કરવું ? ભાગી નીકળાય તેમ નથી. શત્રુઓ લગોલગ પહોંચ્યા છે.”

“મારો વાંકે હોય તો તમે કહો તેમ કરું તૈયબ ગામેતી.”

“ત્યારે તમે ઉભા રહીને વારને ઢોધ રાખો, ત્યાં હું માલનો ઉવાડ કરી નાખું.”

ભોળે ભીમડે કહ્યું “ભલે !”

ધરણે લૂગડે લાદેલ સાંઢીયા અને ઘોડા હાંકીને તૈયબ રાધડે આળ્યો. રાધડામાં માલ સંતાડી પોતે જુનાગઢમાં ખેસી ગયો, અને નવાખના કાનમાં વાત પુકી દીધી કે “દોણ ગામ તો ભીમડે લાંચું છે.”

આ બાબુ ભીમો જુનાગઢની વાર સામે ધીંગાણા કરતો કરતો, તૈયબને સારી પેઠે લાગવાનો સમય આપતો આપતો ચાલ્યો આવે છે. આગળ પોતે છે, ને પાછળ જુનાગઢની ફાજ છે. એમ કરતાં ગાધકડાની સીમ સુધી પહોંચાડી દીધા, અને બન્ને ફાજની ભેટભેટા થઇ ગઇ.

“ભીમાલાઇ !” નાનેરા લાઇ હસન મલેકે તલવાર ઉઠાવીને રજા માગી, “આજ હવે મારો વારો છે.”

એમ ખોલીને ત્રણસો જુનાગઢીયા જોદ્દાની સામે પોતે એકલો ઉતર્યો. ને પંદર શત્રુઓને ઠાર કરી પોતે મરાયો.

મોં ગળે ન કેસરી મરે

રણમેં ધધુકે રત

હસન મલેક પડકાર મરે

બચે ચાખ જત

[જેમ વધાટની ગજાના સાંભળી કસરી ઢિંદ માથાં પછાડી મરે, તેમ હસન મલેક પણ શત્રુના પડકારા સાંભળતાંની વારે જ સામો ત્રાટકી મર્યો. એટલે જ હું એને સામો જત કહું છું.]

શત્રુની ફાજને રાકતો રાકતો બીમો તેરમે દિવસે લાદર-કાંઠા ભેળા થઇ ગયો. પહોંચીને એણે પોતાના બાઇ હસનના મોતનો અફસોસ ગુન્યો. રાધડે પોતાના આવવાની બાણ દેતાં એને જવાબ મળ્યો કે તૈયબ ગામેતી એ લૂંટની માલમાંથી રતિ માત્ર પણ બીમાને આપવાના નથી. અને જુનાગઢ રાજ્યને પણ બીમાનું નામ દેનાર તૈયબ જ છે.

“ ઇનાનને માથે થુકનાર આદમીને હજાર લ્યાનત હજો !” એટલું બોલીને બીમો પાછો ચડી નીકળ્યો. ગોંડળની સીમોમાં જ્યાં બેઠાંએ ત્યાં બીમા બ્રહ્મચર્યાના પગજયા ઉતરવા લાગ્યા. સાપની કુકે ચોમેર ઝેર ફેલાય તેમ બીમાની ફે ફાટતી થઇ ગઇ.

(૨)

ચાચ ચાડિકે આવીયા

એતાં દળ અહુરાણુ

ગલેલીનાં ધમસાણુ

ભારથ રચાવ્યો તેં ભીમધ

“ એલા સળગાવી મેલો આ ઢાંક ગામને; આ ગામની વસ્તી બીમા જતને રાટલા પોગાડે છે.”

એવી હાકલ દેતી, ગોંડળ, જુનાગઢ ને જામનગર એ ત્રણે રાજની ફાજ, પાંચ હજાર માણસોથી ઢાંક ગામને પાદર આવીને ઉભી રહી.

વસ્તીએ આવીને હાથ જોડ્યા. “ એ માઆપ ! અમારો ઇલાજ નથી. અમે રાટલા આપતા નથી, પણ અમારો ભાત જોરાવરીથી ઝુંટવી દ્યે છે.”

“ બોલાવો એ બ્રહ્મચર્યાને ભાત દેનાર ભત્રીજાને.”

પંદર વીસ કણુબણોને કારડા મારી મારી, એનાં બાળબચ્ચાં રાતાં મેલાવીને, લોહીને આંસુડે રાતી હાજર કરી. ફોજના અમલદાર ગર્ભિણીના ગર્ભ વછૂટી જાય એવી ત્રાડ દઇ ધમધમાવવા માંડ્યા કે “બોલો રાંડો, કાણે કાણે ને ક્યારે ક્યારે જાત દીધા ?”

“મારા પીટયા ! તારાં વાલાંમાં વિન્નેગ પડે ! તને ભગવાનનો ય ભો' નથી ? અમે તે શું બહાલપના રોટલા દઇ આવીએ છીએ ? તારા કાકાઓ બળે બેટાણીયું બંધુકું સામી નોંધી ઉભા રહે છે. અને ધરાય અમારાં જાત ઉપાડી જાય છે. કણુબણો ફાટે મ્હોંયે સાચી વાત બોલવા મંડી.

“બોલો ક્યાં પડ્યા છે બારવટીયા ? નીકર છલ એન કઠીશ.”

“આ પડ્યા ચાડિકે તારા કાકા ! પાંચ હજારની ફોજ ફેરવજ, તે જાને એને મારવા ! સીતેર જ માણસે પડ્યો છે જાદરનો સાવજ ભીમડો.”

ચાડિકાના ડુંગર માથે થોડા થોડા પથરોની ઓથ લઇને બારવટીયો લપાણો છે. બેળાં ફક્ત સીતેર માણસો છે. દાર-ગોળાનો તો તોટો નથી. એમાં પાંચ હજારની ફોજ સમુદ્રનાં પાણી સરખી વહી આવે છે. ઉંચા પથર ઉપર ચાડિકા બેઠો હતો તેણે વારનાં હથીઆર ચમકારા કરતાં દીકાં. ચાડિકાએ બબર દીધા કે “બંધુકું ધરખો.”

ડુંગર ઉપર સીતેર બરકંદાજ અને નીચે પાંચ હજારની પલટન : સાંજે સાંજ સુધી ધીંગાણું ચાલ્યું. રાત પડી એટલે બારવટીયા પ્રભુને બોલે બેરો ગયા. અંધારામાં બારવટીયાને અદશ્ય થયા જોઇને હાથ ધસતી ફોજ નિસ્તેજ મ્હોંયે પાછી વળી.

ગોંડળથી મકરાણીઓને માથે હુકમ આવ્યો કે “ભીમાની આપડી નાચીઆઇ ઉપર દગાણુ લાવો એને કનડયા વગર ભીમો નમશે નહિ.”

“નાથી ડોશી !” સિપાહીઓ દમદમી દેવા લાગ્યા, “ભીમે ઘેર આવે છે કે નહિ !”

“ ન આવે શા સાર લાઇ ! મારા ઓઢણાનો ખાવંદ છે, મારા ચૂડાનો પહેરાવતલ છે, ને મારી સંભાળ લેવા કેમ ન આવે ?” નાથીએ ગાવડીને અંજવાળતાં અંજવાળતાં જવાબ દીધો.

“ ત્યારે તું કેમ ખબર નથી દેતી ? ”

“ હું ખબર શીદ દઉં ! ”

“ ગોંડળનો ચોર છે માટે.”

“ ગોંડળનો ચોર હશે. પણ મારો તો લખેશરી ખાવંદ છે. જેનો ચોર હોય એનાં બાવડાં ક્યાં લાંગી ગયાં છે ? ગાતી લ્યે, જે મોઢે મૂછ હોય તો.”

“ બરો કરજ, પણ હાથમાં બેડીયું પડશે ! બહુ કાટય આવી લાગી છે ! ”

“ બસ ! હા કુંભોજ ખડ ખાવા બેઠો ? મરદની ઝીંક કલાતી નથી એટલે અળગાને માથે જોર કરવું છે ! મારાં કાંડાંમાં કડીયું જડવી છે ? તમે ખીચડીના ખાનારા, લાજ આખર સોતા પાછા વળી જાઓ. નીકર ધરવાળીયુંના ચૂડા અખડી જશે. હું જતાણી છું, જાણો છો ? ”

“ એલા જાલીને બાંધી લ્યો એ શુરવીરની પુંછડીને.”

એમ હુકમ થતાં તો નાથી બાઇએ કછોટો બીડ્યો. બેટમાં જમૈયો ધબ્યો અને તરવાર ઉપાડી. પોતાની બે નાની દીકરી અને એક દીકરાને લઇને એસરીએથી નીચે ઉતરી. જેમ માથુંસો એના અંગ ઉપર હાથ કરવા જાય તેમ તો “ જે હાતાર ! જે જમીયલશા ! ” એવા અવાજ કરતી જતાણી તરવાર વીંઝતી પડમાં ઉતરી. ત્રણ મકરાણીઓને જખ્ખી કર્યા પોતાના કમાળમાં પણ તરવારનો ધા ઝીલ્યો.

અખળાના અંગ પર હાથ ઉપાડવાની જાણ થતાં આખું ગામ જોવા હસક્યું. જન્મ બધા ઉશ્કેરાઈને તૈયાર થયા. મકરા-છીઓએ તૂર્ત ચાણાનો માર્ગ લીધો. પણ પછી તો મેરવદરમાં રહેવામાં આખરને આંચ આવવાનું જોખમ જાણીને નાથીબાઈ એ દીકરી તથા એક દીકરાને તેડી માલણકા ગામે ગઈ, અને ત્યાંથી જા કુંભાને કહેવરાવ્યું કે

“રજપૂતનો ખેટો આવી હલકાઈઓ ન દાખવે. અને છતાં મને પકડવી હોય તો હાલ્યા આવજો !”

(૩)

બખીઆરાના કુંગર ઉપર ગેબનશા પીરનું એક નિર્જન પુરા-તન થાનક હતું. બીમો બારવટીયો ગામ લાંગીને જ્યારે જ્યારે બખીઆરે આવતો ત્યારે પીરની કબર પર કીનખાપની નવી સોડય અને નવી લીલી ધજા ચડાવતો. હવે તો બીમો બખીઆરા ઉપર જ પોતાનું ખેસણું રાખ્યું છે. પીરના થાનક ઉપર ચુલેનારનાં ઝાડવાં લાલ ચુંદડી ઓઢીને ઉભાં હોય તેવાં પુલકે લાંગી પડે છે. સવાર સાંજ નળીયામાં લોખાનનો ધૂપ કરીને બીમો પોતાની તલવારને પણ ધૂપ દે છે. તસખી ફેરવે છે. અને પછી ચોમેરથી જાસસો આવે તેની બાતમી સાંભળે છે. ગણાદ લાંગીને અને જાણાજી દરબારને ઠાર મારીને ગઈ કાલેજ બીમો આવ્યો છે. ત્યાં આજ એક દૂત દોડતો દોડતો બખીઆરે ચડ્યો આવે છે.

“કેમ, વક્ષીમામદ ! શા સમાચાર ?” બીમો તરખી ફેરવતાં ફેરવતાં પૂછ્યું.

“ભાદર-કઠિા તો આખો ય ઉજ્જડ ! ફક્ત વાધરીઓ તર-ચુચના વાડા વાવે છે.”

“ભલે વાવતા બચાડ ! પણ ખખરદાર, સાંતી નામ જૂતવા દેશો મા. હો કે !”

ત્યાં બીજે જાસસે ડોકું કાઢ્યું. મ્હોં શ્યામ થઈ મથેલું છે.

“કેમ મોઢે મશ દળી છે સુલતાન !”

“ ભીમા બાપુ, મકરાણીઓએ નાથી ડોશીને માથે હાથ કરી લીધા. ”

“ ઠીક. જતાણીએ ક્યાં ધા કીલ્યા ? ”

“ બરાબર કપાળ ઉપર. ”

“ બસ ત્યારે. પારોડના ખાધા હોત તો મને પસ્તાવો થાત. ”

“ ડોસી બહુ રૂડાં લાગ્યાં બાપુ ! ત્રણ મકાને સવાર્યાં અને બચ્ચાંને લઈ ભોગાટ ચાલ્યાં ગયાં. ”

“ ભીમા મલેક ! ” સંગાથીઓ મૂછે વળ દબને તાડુક્યા. “ ભા કુંબો બાપડી ઉપર હાથ કરવા ગયો, અને હવે આપણે ઉપલેટા ધોરાજીને આગ જ લગાડવી જોશે ને ? ”

“ ના ભા, આગ મેલે ધ તો ડાળી વાધરીનાં કે કાડીનાં કામાં. ભીમાને એ ધધે! બળે નહિ. ફરીવાર બોલશો મા. નીકર બોલનારની જાન કાપી નાખીશ. ”

સાથીઓનાં શરીર એ શબ્દો સાંભળીને સંકોચાઈ ગયાં.

“ અને જનમામદ, તું જઈને ઉપલેટ રાજવાળાઓને ખબર કર, કે આજથી ત્રીજે દિ’ હું પડું છું. માટે સાબદાઈમાં રહે. ”

“ બાપુ ! ચેતી જશે હો ! ”

“ ચેતાવવા સાડુ તો તને મોટું છું. ચેતાવ્યા વગર કાંઈ આપણો ધા હોય ભા ? ”

પચાસ અસવારે ભીમે ઉપલેટા માથે પડ્યો. ચોકીદારે જતા એટલાની દતલ કરી, હુકમ દીધો કે “હાં, ચલાવો હવે હુંટ.” પોતે આગળ ચાલ્યો.

એક ધરતા ફળીમાં પગ મેલતાં જ અંદર તૂળસીનો ક્યારો અને કવલી ગાય દીઠાં.

“ એકા પાછા વળો. ખબરદાર, કોઈ એક નળીયાને પણ હાથ લગાડશો મા ”

“ કાં બાપુ ! પટારા ભપાં છે. ”

“ ધંધાજ નથી. બાલણનું ઘર છે. ”

બારવટીયા બીજે ધરે દાખલ થયા. બીમે ત્રાડ દીધી
“કેવા છે એલા ?”

“ વાણીયો છું. ”

“ ભાઈયું મારા ! પગરખાં બહાર કાઢીને ઘરમાં ગરબો
હો કે ! ”

“ કેમ બાપુ ? ”

“ વાણીયો ઉંચ વરણ લેખાય. એનું રસોડું અભડાય. પણ
હમણાં ઉભા રે’જો. ” એમ કહીને બીમો વાણીયા તરફ ફર્યો.
“ ભાઈ વાણીયા, પટારામાં ધરેણાં હોય એટલાં આંહી
આણીને મેલી દે. એટલે અમારે તારું ઘર અભડાવવું જ
ન પડે. ”

રસોડામાં સુલે બાઈઓ રાંધતી હતી એની ડોકમાંથી દાગીના
કાઢીને વાણીએ હાજર કર્યાં. તૂર્ત બીમે પૂછ્યું,

“ ક્યાંથી લાવ્યો ? ”

“ બાપુ ! મારી ધરવાણીના અને દીકરાની વહુના અંગ
માથેથી ઉતરાવ્યાં. ”

“ ઇ અમારે ન ખપે હા, બાઈયુંનાં પહેરેલાં પાલવડાં
બીમો ન ઉતરાવે. ”

એટલું બોલી, ધરાણાં પાછાં દઇ, બીમે બજાર ફાડવાનું
આદ્યું. દુકાને દુકાને ખંભાતી તાળાં ટીંગાતાં હતાં તે બંદુકને
કંદે કંદે તોડી નાખી વેપારીઓના હડકા ઉઘાડ્યા. વેપારી
પાથડી ઉતારીને આડો ફરે એ-લે પૂછે કે “બ્યાજ કેટલું ખાઈ ?”

“એ બાપુ ! તમારી જા.”

“બોલ મા ભાઈ, નીકર ચોપડાને આગ લગાડી દઇશ.”

વાણીઆણા આવીને આડી પડે, એટલે પોતે વાંસો વાળી
જોઇ જાય, અને કહે કે

“ખસી જ બાપુ બેનડી ! ધેર તારી ભોળાધુને માથાં
ઢાંકવા સાડલા નથી.”

લૂંટી, માલ સાંઢીયા માથે લાદી, કુંગરમાં રવાના કરી,
રાત પડી એટલે બીમે આખા ગામને ભેળું કરી ચોક વચ્ચે
‘જાંડારી’ નામની રસન મળતી રમત લેવરાવી.

“જાંડારી લઈશ રે જાંડારી લઈશ
“કુંભાજીના રાજમાં જાંડારી લઈશ”

એવાં ગીત ગાઇને અધરાત સુધી સીમાડા મળ્યા. પણ
કાંઈ વાર આવી પહોંચી નહિ, એટલે જમીયલશાના જેજેકાર
બોલાવતો બીમે બહાર નીકળી ગયો.

ઉપરેટું ઉઘે નહિ
ગેડળ થર થર થાય,
લીધી ઉડળમાંય
લલ ધોરાજી બીમડા

(૪)

પાનેલી ગામના લખમણ સોનીના દીકરાની જન ઢાંક ગામે
જતી હતી. ભેળાં ત્રણ ગાડાં હતાં. લાદર, માલણ અને ઝાઝત
નદીની ઉંડી ઉંડી બેખડોના પચર પર ખડ ખડ અવાજે રહતાં
ગાડાંની અંદર જાનેયા ઝોકે જતા હતા અને સરવા સાદ
વાળાં સોનારણ જનડીઓ કાઠીઆણીઓના જેવા મીઠા સર કાઠી

મેર જાજે ઉગમણ દેશ
મેર જાજે આથમણ દેશ
વજતો જાજે રે વેવડુને માંડવડે હો રાજ !

એવાં લાંબા લગનાં ગીતોને સર સીમાડા ઇમોજલ બરતી,
ગાડું ચડીને પછપવ તેની સાથે જ ઉંચી ઉંચીને પાછી પાછાતી

પટકાતી ગાતી જાય છે. વચ્ચે વચ્ચે પરજીઆ ચારણોનાં નેસડાં આવે છે, અને પદ્મણી શી બેસો ચારતા ચારણો કાંગોનાં ટેકા લઈ ઉભા ઉભા ટોકા કરે છે કે “એલા આ દાણે જાનું કયાં લઈ હાલ્યા ? ભીમડો કાકા લાખ્યો છે ? તમારાં દીલની ચામડી સોત ઉતારી લેશે.”

“એ.....ભીમો કાકા દિ’ જાનું ને લૂટે નહિ, લૂટે.”

એમ બોલીને ગાડખેડુઓ ગાડાં ધણધણાવ્યે જાય છે.

એમાં બરાબર વાવડી વાળી વાવ દેખાણી ને સરજ આચર્યો. અંધારાં ઘેરાવી લાગ્યાં. પાછળ અને મોઢાં આગળ, બેય દિશામાં ગામડાં છેડાં રહી ગયાં. વગડો ખાવા ધાય એવી નિર્જનતા પથરાઈ ગઈ. જાનનાં ગાડાં ઉઘાડી સીમમાંથી નીકળી વાવડી વાવનાં ઝાડની ઘટામાં દાખલ થયાં, કે તૂર્ત જ પાંચ બોઝનીદાર પડછંદ હથીઆરધારીઓએ જલંગ મારીને વોળાવીયાની ગરદનો પકડી. એના જ ફેંટા ઉતારીને એને ઝડપી લઈ વાવના પથથીયા ઉપર બેસાર્યા, અને પડકારો માર્યો કે “ઉભાં રાખો ગાડાં !”

ગાડાં ઉભાં રહ્યાં. માણસો ફફડી ઉઠ્યાં.

“નાખી લો ઝટ ધરેણાં, નીકર હમણાં વીંધી નાખીએ છીએ.” એટલું કહીને બંદૂકો લાંબી કરી.

વરરાજના અંગ ઉપર એના બાપે માગી માગીને ધરેણાં ફાંસ્યાં હતાં. ફાગણ મહિનાનો ખાખરો કેસડો ફાટી પડતો હોય એવાં લુંબલુંબ ધરેણાં વરરાજાએ પહેર્યાં હતાં. એ તમામ ઉતારીને વરનો બાપ થરથરતો સામે આવ્યો. કાંપતો અવાજે બોલ્યો કે

“જાક, આ બીજો આરવડીયો વળી કાણ જાગ્યો ?”

“ઓળખતો નથી ! ભીમડો કાકા !”

“હેં ! ભીમા બાપુનાં માણસ છે તમે ? ભીમો બાપુ જાનું ને તો નથી લૂંટતો ને ?”

“કાણુ છે છ !” કરતો સામી બેખડમાંથી સાવઝની ડણક જેવો અવાજ ગાજ્યો, “આંહી હાવો જે હોય એને.”

સોની જઈને પગમાં પડી મયો “એ બાપુ ! આ પારકાં ઘરેણાં : માગી માગીને આબરૂ રાખવા લીધાં છે.”

“તો લા, તારું હોય એટલું નોખું કાઢી લે. બાકી બીજા-ઓના દાગીના ઉપર તારા કરતાં મારો હક વધુ પહોંચે છે.”

“ભીમા બાપુ ! મારી ઉમેદ લાગેા મા. વેવાઈને માંડવે મારી આબરૂ રાખવા દા. અને વળતાં હું તમને કહેશો એટલું પાછું સોંપતો જામશ.”

“આપી હો એનાં ઘરેણાં પાછાં. અને લાઈ, તું પાછો વળીશ ત્યારે દીકરીને રૂપીઆ પાંચસોની પહેરામણી અમારે દેવી છે. કેદિ’ વળશો ?”

“પરમ દિ’ બપોરે.”

જન ક્ષેમકુશળ ચાલી ગઈ. ત્રીજે દિવસે પરણાવીને પાંચ વળ્યા તે વખતે એ જ બેખડે ભીમો બેસીને વાટ જોતો હતો.

“આ લે આ રૂપીઆ પાંચસો રાકડા. અને દીકરીને આ એક કાંઠલી.”

કાંઠલી લેતી વખતે સોનીનો હાથ અચકાયો. પણ મ્હોંચેથી બોલાયું નહિ.

“કેમ હાથ ચોર્યો ?”

“બાપુ, આ કાંઠલી ચોરીની હશે તો હું માર્યો જઈશ.”

“સાચી વાત. આંહી તો ચોરીની જ ચીજું છે લા. શાકુમ્હારી વળી બારવટીયાને કેવી ? આપો એને રૂ. ૩૦૦ રાકડા.” એમ બોલીને ભીમો હસ્યો.

બારવટીયા પાસેથી પહેરામણી લઈને જન પાનેલીને રૂડે ચાલી ગઈ.

(૫)

“ બાપુ, દીકરી ઉમ્મર લાયક થઈ છે, એને કન્યાદાન દેવું છે. ”

“ તે મા’રાજ, તમે દેહ પાનેલીથી પંથ કરીને આંહી આવ્યા એ શું ? પાનેલીમાં એટલા પટેલીયા ને શેડીઆ પડ્યા છે એમાંથી કાઢએ એટલી ખેરીઆત ન કરી ? ”

“ પાનેલીના પટેલની પાસે હું ગયો’તો બાપુ, અને એણે જ મને કહ્યું કે તારા ભીમા કાકાની પાસે જા ! એ બ્રાહ્મણ બાવાને બહુ આપે છે ! ”

“ એમ... ? એવડું બધું કહી નાખ્યું ? ” એટલું બોલીને ભીમે કહ્યું, “ અણુમીયાં ! કાગળ લાવજો. અને એમાં આટલું જ લખો કે

“ પાનેલીના પટેલ, તમારી સલાહ પ્રમાણે આ બ્રાહ્મણને રૂ. ૧૦૦૦ અમે દીધા છે, ને બાકીના એક હજાર આ ચિટ્ટી દેખત તમે સુકવી દેજો. નીકર આજથી ત્રીજો દિ’ અમે પાનેલી ભાંગશું. ”

લી. ભીમા મલેક

ચિટ્ટી લખીને બ્રાહ્મણને આપી. “ લ્યો મા’રાજ, પટેલને દેજો, ને રૂપીઆ ન આપે તો મને ખબર કરજો. ”

“ સારું બાપુ ” કહીને બ્રાહ્મણ આશીર્વાદ દઈને ઉપડ્યો.

“ ઉભા રો’ મહારાજ ! ”

બ્રાહ્મણને પાછો બોલાવીને લલામણ દીધી, “ તમારી ડીકરીને કન્યાદાન દેવાની તિથિ કંઈ નીમી છે ? ”

“ બાપુ, માગશર શુદ્ધ પાંચમ. ”

બ્રાહ્મણ તો આવ્યો ગયો. અને ભીમએ પણ ગોંડળની ધરતી ઉપર ઘોડાં ફેરવવા માંડ્યાં. ઉજ્જડ થયેલા નદીના કિનારા ઉપર એક વાર ભીમએ એક સંધીને વડલાને છાંયડે મીઠી નીંદરમાં સૂતેલો દીઠો. પાસે સંધીના વાછળ ચરી રહ્યા છે.

ભીમાએ અણસાર ઉપરથી જુવાનને ઝાળખ્યો. ઘોડે બેઠાં બેઠાં લાલાની અણી અડકાડી, ઉઘતા જુવાનને ઉઠાડ્યો;

“ઉઠ એ ભા !”

ઝખકીને સંધી જાગ્યો.

“કેવો છો તું ?”

“સંધી છું.”

સંધી નામ પડતાં જ ભીમાએ એ જુવાનને લાલે વીંધ્યો. એના સંગાથીઓ આ ધાતકીપણું જોઇને ‘અરરર !’ ઉચ્ચારી ઉઠ્યા.

“ભીમા મલેક ! તું ઉઠીને આવો કાળો ફેર કરજી ?”

“બોલશો મા બેલી !” ભીમાએ ડાળા ધુરકાવીને ત્રાક દીધી. “સંધીનો વંશ નહિ રહેવા દઉં. કુડાં વાટે એમ વાઢી નાખું. દોઠો ન મેલું. દગલખાજ તૈયમ ગામેતીનું મારે એની આખી જાત ઉપર વેર લેવું છે. ખુટલ કામ સંધીની !”

સંધીની ઘોર કતલ કરતો કરતો ભીમા આગળ વધ્યો. ત્રણ સો સંધીને ઠાર માર્યા. સંધીઓને ગામડે ગામડે હાહાકાર બોલી ગયો. પછીતો સંધીઓ દાઢી મૂંઝવીને પોતાની જાત છુપાવવા લાગ્યા.

સંધીઓના વેરના મનસૂબામાં ગરક થઇ ગયેલ ભીમા એક દિવસ ભાદરની ખોપમાં થાકીને લોથપોથ પડ્યો છે, તે ટાણે એણે આઘે આઘે જાનોનાં ગાડાંની ધુધરમાળ સાંભળી અને એને કાને વિવાહના ગીતના સૂર પહોંચ્યા. કાંઈક સાંભળું હોય એમ ચમકીને ભીમે પૂછ્યું “એલા આજ કય તથ બેલીઓ !”

“માગશર શુદ્ધ પાંચમ.”

“હેં ! શું બોલો છો ? ગઝમ થયો.”

“કાં ભા ?”

“પાનેલીના આલાણીની ડીરીને આજ મારે હાથે કન્યાદાન દેવું છે.”

સાંજની ફંજ્યો કુંજ્યો વળી ગઇ હતી તે ટાણે ભીમે ઘોડાં હાંક્યાં. રાતે બારને ટકારે પાનેલીના દીધેલા દરવાજા માથે જઈને સાંકળ ખખડાવી. ”

“ કાણુ છે ? ”

“ ખોલો. ગોંડળથી અસવારો આવ્યા છીએ ”

“ શું કામ છે ? ”

“ આજ ભીમો જત આંહી પડવાનો છે એટલા માટે ગામની ચોકી દેવા. ”

ભીમા જતનું નામ પડતાં જ દરવાજાના શરીરે પરસેવો આવી ગયો. દરવાજા ઉઘડ્યા. એટલે ત્રણ બોકાનીદાર અસવારો દાખલ થયા. નામ પૂછીને બ્રાહ્મણને ઘેર પહોંચ્યાઃ ઘોડેથી ઉતરી, પોતાના બેથ અસવારોના હાથમાં ઘોડી સોંપી, બારવટીયો એકલો લાલો જળકાવતો માંડવા નીચે ગયો. માણસોએ આ વિકરાલ આદમીને લાલ્યો, પણ લાળતાં જ તેઓનાં કલેજાં ફફડી ઉઠ્યાં. બ્રાહ્મણ દોડતો આવ્યો,

“ કાણુ, બાપુ ? ”....

“ હા મહારાજ, કન્યાદાન દેવા. ” એમ બોલીને ભીમે નાક પર આંગળી મેલી, બ્રાહ્મણને ચુપ રાખ્યો.

(૬)

ધસવરીયા ગામમાં સંધીઓ કારજને પ્રસંગે બેળાં થયા છે. ગામે ગામના સંધીઓ દાઢી માથે હાથ નાખીને એક બીજાની કમ્મરના શોભીતા જાંઘેલા જોડ રજા છે. દાયરામાં હેયે હેયું દળાય છે. એમાં સહુનું ધ્યાન એક બાજુ ઉપર ગયું. જીવાન સંધીયાણી પોતાનું આંટણું ખંભે નાખીને ઉઘાડાં અંગે ચાલી આવે છે.

“ આ કાણુ છે પાગલી ? ” કાંઈએ પૂછ્યું.

“ અરે અલ્લા ! આ તો હાસમની ચોરત. ”

“એના ધણીના અફસોસમાં તું ચિત્તભ્રમ તો નથી ઉપડતું ને ?”

મોઢેરા બધા મ્હોં ફેરવીને બેસી ગયા. બાપના બાપબાપો દોડી બાપને ટપારી, “એ વઠેલ ! તારો દિ’ ફર્યો છે ? આ દાયરો બેઠો છે, ને તું ખુલ્લો મ્હોંયે ? તારો જીવાન ધણી હજી કાલ્ય મરી ગયો, તેની ચે મરણદ ચૂકી ? માથે ઝોઢી લે કમળત !”

“માથે ઝોઢું ! મોઢું ઢાંકું !” બાપ દાંત બીંસીને બોલી. એના ચહેરા ઉપર લાલ સુરખી છવાઇ ગઇ. આંખે ધુમાડા નીકળી ગયા. “આમાં હું કાની લાજ કરું ?”

“કાં ?”

“હું બીમા જત વિના ખીજો કાઇ મરદ જ લાગતી નથી. ખરો મરદ ! મારા ધણીને ઠાર મારી, ગામને ઝાંપે સહુ સંધી અચ્ચા બાળે એમ ખીલા માથે બેસાર્યો. શાખાસ લીમા જત ! સંધીઓની તે દાઢીયું બોડાવી. મલકમાં કાઇ મરદ ન રહેવા દીધો !”

એટલું બોલી, ખંભે ઝોઢણું ઢળકતું મેલી, ઉધાડે માથે, પોતાનો ઝોઢલો પીંખતી અને ખડ ! ખડ ! દાંત કાઢતી સંધી-આણી ચાલી ગઇ. ઘરમાં જઈને પછી બાપએ વિલાપ આદર્યો. બાપના કલ્પાંતે દાયરાનાં કલેજમાં કાણું પાડી દીધાં.

તણસો સંધીઓ કારજનું બટકું પથ બાધા વગર ગોંડળના ગઢની દેવડીએ જઈ ઉભા રહ્યા. બા કુંભાજીની પાસે સોગંદ લીધા કે ‘લીમાને માર્યા વગર અમારે ઘરનાં પાણી ન ખપે.’ કુંભાજીએ એક સો મકરાણી મદદમાં દીધા અને ચારસોની સૈસ્ત બખીઆરાના કુંગર ઉપર ચડી.

(૨)

પ્રભાતનો પહોર હતો બખીઆરાનો જે એક ભાગ બેરવા કુંગરને નામે ઝોળખાય છે, તેના ઉપર બીમો બેઠો બેઠો તરખી કરતો હતો. અને પડખે કાકુકા ગામનો સૈયદ અખામીયા બેઠો

હતો. પડખે બીજા ત્રણ ચાર રક્ષકો હતા. છેટે થોડાએક કદમ ઉપર એક ધારડી હતી ત્યાં બીજાં પચાસ માણસો તમામ હથીયાર અને દારૂગોળાની ચોક્કી કરતા બેઠા હતા. ભીમાની અને અબામીયાની પાસે ફક્ત બબ્બે તલવારો જ હતી. કોઈને દુસ્મનોનો અપાલ પણ નથી.

ત્યાં તો જેમ ઝાડવાં ને પથરો સજીવન થાય તેમ ચારસો માનવી પ્રગટ થઈને કુંગર ઉપર ચડી ગયા. ભીમો ઉભો થઈને પાછો હટવા જાય છે ત્યાં ગોણે સાગી ફોજમાંથી ગીગલા નામના મીરના પડકારા સાંભળ્યા:

“હાં ભીમા ! આજ પાછો પણ ભીમાનો ન્હોમ. મોત અગડે હો ભીમા !

ભીમો ભાગી જાય
કરનર કોઠારી કરી
ધરતી ધાન ન ખાય
કરણ્યું ઉગે કોં.

[જે ભીમો હાથ નેકોને ભાગી જાય, તો તો પૃથ્વી પર વરસાદ કેમ વરસે ? અને સૂર્યનાં કિરણ કેમ ઉગે ?”]

સાંભળીને ભીમો થંબ્યો. અબામીયાએ હાકલ કરી “અરે ભીમા ! ગાંડો મ થા. પાંચ કદમ પર આપણું દારૂખાનું પડ્યું છે. સાલ્ય, હમણાં ત્યાં પહોંચીએ એટલી વાર છે. એકાએકને પુકી નાખીએ.”

“અસ મીયાં સાહેબ !” ભીમાએ શાંતિ અવાજે ઉત્તર દીધો, “મારા પગમાં સોનાની બેડી પડી અછ. હવે તો એક ડગલું પણ નહિ હટાય. હવે આખરની ધડી શીદ બગાડું ?”

ફોજની મોખરે ભીમાએ સંધી બાવા ઝુલેજનને દીઠો અને ઘોર ત્રાડ દીધી,

“બાવા ઝુલેજન ! અમે પાંચ જ જણ છીએ. ને તમે ચારસો છો. હું કાંઈ તમને પહોંચવાને નથી. ખુશીથી મને મારી

નાખજો. પણ મરતાં મરતાં યે જો મરદના ધા જોવા હોય તો
આવી જાવ તરવારની રમત રમવા. ”

“ ભલે ભીમા ! ” કહીને બાવા ઝુલ્લેજાએ તરવારનું ધીમાણું
કરવાનો હુકમ દીધો. ભીમા અને અબામીયાં બન્ને મંડયા. ભીમા
પાસે જે તરવારો હતી. હડી કાઢીને ભીમાએ શત્રુઓની બેટમાં
પગ દબ દબને વાંસાના ચોકના ધા કરવા માંડયા. એમ બેતેર
જણાને સલાડયા. પણ પોતાને હોઠ વઢ પણ ધા થયો નહિ.
બાવા ઝુલ્લેજો ઉભો ઉભો પડકાર કરે છે, પણ જ્યારે ભીમાને
હાથે પોતાનાં માણસોનું ખળું થતું જોયું, ત્યારે ઝુલ્લેજાએ
ધસારો કર્યો, અને તૂર્ત જ મકરાણીઓની બંદુકો, ધાણી
પુટતી હોય એમ ધડાધડ એક સ્તમટી વહૂટી. ભીમો વીંધાઇને
નવરાતના ગરબા જેવો થઇ ગયો.

પડતાં પડતાં ભીમે કહ્યું, “ રંગ છે સંધીની ને મકરાણીની
જોતેતાને ! છેવટે દગો ! ”

ભીમો પડ્યો. પણ ચતોપાટ પડ્યો. એની મૂંઝાની શેઝો
ઉભી થઇને આંખોમાં ખુતી ગઇ.

આલેથી અપસર ઉતરી

નર કરવાનું નીમ

અબોઝીયાં અણુવર થીયો

ભાલે પોંખાણો ભીમ.

બાર બાર વરસના બારવટાનો, બળીઆરાના હુંગર માથે
આવી રીતે અંત આવ્યો. ભીમાનું માથું કાપી લઇને ગસ્ત ગોંડળ
આધી. દ્રાક્ષ ગામને પાદર ગસ્ત નીકળી છે. મોખરે ચાલનારા
અસવારના ભાલાની અણીએ ભીમાનું માથું પરાવાયણું છે. એ
દેખાવ નજરે પડતાં જ દ્રાક્ષનો રજપૂત દાયરો ખળભળી ઉડ્યો.
પાંચસો રજપૂત પલકવારમાં જ તલવારો ખેંચી આગ કર્યા.

“ કેમ ભાઇ ? ” ગસ્તના સરદારે પૂછ્યું.

જમાદાર, જરાક શરમ રાખો. બીમાનું માથું ધ્રાકુંને પાદરથી તમે લઇ જઇ શકો નહિ. અને લઇ જવું હોય તો બેળાં અમારાં માથાં પણ સંગાથ કરશે. ”

માથું ત્યાં જ મૂકવું પડ્યું. અને ગીસ્ત ખાલી હાથે ચાલતી થઇ.

બખીઆરાની નજીક સખપરની કુંગરીમાં ગેબનશા પીરની જગ્યાએ ઝાળનાં ઝાડવાંની છાંયડીમાં બીમાના સાથીઓ બેઠા બેઠા કસુંબા ધુટે છે, ત્યાં અસવાર વિનાની બે ઘોડીઓ કારમી હાવળો દેતી, કુંગરાના ગાળાને ગજવતી જઈને ઉભી રહી. માથે પૂછડાના ઝુંડા ઉપાડી લીધા છે. જાણે પોતાના ઘણી વગર એના પગ નીચે લા બળતી હોય, તેવી રીતે ઘોડીઓ ડાબા પછાડી રહી છે.

“ આ ઘોડીયું બીમાનો ને અબામીયાંની. ” અલરામ મલેક બોલી ઉઠ્યો. “ નક્કી એ બેયને કાંઈક આફત પડી. ”

અલરામની વાર બખીઆરે ચડી. જઈને જુલે ત્યાં જન્ને લાશો પડેલી હતી. હજુ બીમાનો જીવ ગયો નહોતો. અલરામે એના મોંમાં પાણી મૂકીને કહ્યું કે,

“ તારા જીવને ગત કરજે. તારા મારને અમે મારશું. ”

તમામ લાશોને દફનાવી અલરામે પણ ખારવડું ખેડ્યું અને બાવા જુલેબને માર્યો.

બીમાની કબર, બખીઆરાના લાગ ભેરવા કુંગરની આથ-મણી ભીંતે, સાલરડાના ઝાડ નીચે આજ પણ મોબ્જૂદ છે. લગ-ભગ સં. ૧૮૫૦ ની આસપાસ બીમો થઇ ગયો કહેવાય છે.

બીમો કાંઈનાં નાક કાન નહોતો કાપતો.

બાન નહોતો પકડતો.

ગામ નહોતો બાળતો.

આ કથાના પ્રસંગો કહેનાર બાઈ રાણા આલા મલેક, લીમાની દીકરીના જ દીકરા થાય છે. એનું બહુ બેટું વૃત્તાંત વિશ્વાસપાત્ર હોય, એવું એ બાઈની ખાનદાની પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. બા. શ્રી. રાયચૂરાએ લખેલી ‘લીમા જલની સુંદર કથામાં ‘નનુડી’ નામની જે માથકને ઉલ્લેખ છે, તેનો આ બાઈ રાણા આલાએ સદંતર ઇન્કાર કર્યો છે. લીમા પરભેલો જ હતો અને એનો એક દીકરો ગોરખડી ગમે એવું હયાલ છે. પરભેલ એ ઉપરાંત કુપે પ્રેમ લીમાને કદી સંભવે જ નાહ.

બાવા વાળો

“બા રાનીંગ વાલા ! માગ લે.”

“બીજું કાંઈ ન જોવે મહારાજ; ફક્ત શેર માટીની
ઝંખના છે.”

પાવડી ઉપર કપાળ ઠેરવીને અવધૂતે ધ્યાન ધર્યું. દસમે
દારે જીવને ચડાવીને જોઈ વળ્યા. પછી સમાધિ ઉતારીને બોલ્યા
કે “તેરા લલાટમેં પુત્ર નહિ હે.”

“તો જેવાં મારાં નસીબ અને જેવાં જોગીનાં વચન !
મહાત્માનાં બોલ્યાં મિથ્યા થાયઃ હાથીના દંતૂસળ પેટમાં પેસે :
એ આજસુધી નહોતું જોયું બાપુ !”

“અરજી ભાઈ ! તેરે ઘર પુત્ર આવેગા—અરાબર નવ મહિના
પીછેઃ લલાટમેં વિભૂતિકા તિલક હોય તો સમજના કે સંકરને
દીયા. અઠાવીસ વર્ષકા આયુષ રહેગા. નામ ‘બાવા’ રખના.”

ઐતહું બોલીને બીજા ગામના ભોંયરામાં મહારાજ ધમત્તાણ-
નાથે જીવતાં સમાત લીધી. પોતાનો જીવ પોતે લુંઘીઆના કાડી
રાણીંગવાળાને ઘેર કાડીઆણીના ઉદરમાં મેલ્યો, બાકીની દિવસ
અડવા લાગ્યા. *

* કાંઈ કહે છે કે ધમત્તાણનાથે પોતે નહિ પણ એના એક મેલાએ
સમાત લીધેલી.

નવ મહિને જન્મ થયો ત્યાં તો માતાના પેટમાંથી નીકળતાંજ બાળકને કપાલે લબૂતનું તિલક દેખાણું. ‘ઓળી ઓળી’ કરીને ‘બાવો’ નામ પાડ્યું. રાણીગવાળાએ ધમસાણુ નાથની જગ્યામાં જાંજીડા ગામની જમીન દીધી. પણ નાનપણમાં જ ખેટા બાવાને મેલી રાણીગવાળાએ પરભવનું ગામતરું કર્યું.

સડાવક ગામમાં કારજ છે. પહેલી પાંતે રોટલા ખાધને બાર વરસનો બાવોવાળો સડાવડને ચોરે લોભા ધાધલ નામના અમીરના ખોળામાં બપોરે નીંદર કરે છે. માથે લાંબા લાંબા કાનશીયા જટા જેવા વિખરાઈ પડ્યા છે. મુખની કાંતિ પણ કોઈ ભેખધારીને ભજે તેવી ઝળહળે છે. કારજમાં જેતપૂરનો કાઠી દાયરો પણ હાજર છે.

“કાં કાકા !” જેતપૂરના દરબાર મૂળુવાળાએ દેવાવાળાને આંગળી દેખાડીને કહ્યું “જટા મોડળી મેલીને બાવો સૂતો છે. જોયો ને ?”

દેવાવાળાએ ડોકું ધુણાવ્યું કે “હા, બાવો ! સાચોસાચ બાવો ! પુછએ બરોબર નામ જોધને આપ્યું છે હો ! બાવો ખરો, મોટા મહનો બાવો !”

“અને આ બાવો લુંઘીઆનાં રાજ કરશે ? એ કરતાં ખપર લઇને માગી ખાય તો શું ખોટું ?”

“દરબાર !” સનાળીના કશીયાભાઈ ચારણથી ન રહેવાતાં એ બોલ્યા, “બાવો ખપર લેશે નહિ, પણ ખીજા કંકને લેવરાવશે, એ બૂલતા નહિ. મલક આખાને બાવો લોટ મગાવશે.”

જુવાનીમાં આવતાં જ બાવે બારવડું આદ્યું : એક જેતપૂરના મૂળુવાળા સામે : કેમકે એણે વાધણીયા ગામમાં બાવાવાળાની જમીનનો ભાગ દબાવ્યો હતો. અને ખીજું વીસાવદરના હરસુરકા કાઠીઓની સામે : મૂળ વીસાવદર અને ચેલણા પરગણાનાં ચોરાશી ગામ ઘેરે દરવામાં બે જણાનો હાથ હતો. બાવાવાળાના વડવાનો અને હરસુરકાકાઠી માત્રાવાળાના બાપનો. બેયની વચ્ચે વેરનાં ખી વધાર્યાં. બાંટવાના દરબારે બેય વચ્ચે દા’ સળગાવ્યો

એમાં બાવાના બાપ રાણીંગ બધો મુશ્કેલ થેરે કરી માત્રાને બાર-વટે કાઢ્યો. બારવટું ખેડતાં ખેડતાં માત્રાની આવરદા પૂરી થઇ.

અને બીજી બાબુ એન્-સીની ધવણી ઉતરી. જમીનના સીમાડા નક્કી કરવા નીકળેલા બાકર (Col. Walker) સાહેબના હાથમાં વીસાવદરનો મામલો પણ મૂકાયો અને એમાં એણે રાણીંગવાળાના હાથમાંથી તમામ ગામ આંચકીને માત્રાવાળાના દીકરા હરસરવાળાને સોંપી દીધાં. રાણીંગવાળો તો બાવાને નાનો મૂકીને મરી ગયો, પણ મરણ ટાણે પાણી મૂકાવતો ગયો કે બાપની જમીન પાછી મેળવ્યા વગર કંપીશ નહિ.

ઝાકઝીક ! ઝાકઝીક ! ઝાકઝીક ! બાવાવાળાની તરવાર ફરવા માંડી. “હરસરકાના વંશને રહેવા દઉં તો મારું નામ બાવો નહિ” એવી પ્રતિજ્ઞા લઈને બાવો હરસરકાનાં લીલાંછમ માથાં વાઢવા લાગ્યો.

મેં જણ્યું રાણીંગ મુવે, રેઠાં રે'શે રાજ
(ત્યાં તો) ઉપડી ધર આજ, બમણી ત્રમણી બાવલે
સૂંઠ જ સવા શેર, બાધેલ તોં વેળા ખત્રી
ઘોડે કરીયલ ઘેર બાપ રાણીંગ જ્યું બાવલા.
વાઢ્યા અમરેલી વળા ખાંતે લાડરખાન
લખ વોરે લોખાન બાંચ નો વોરે બાવલા.
વાળા જે વાઢણીઆ તણે રતીયે ન લીધો રેસ
દેવા વાળાનો દેસ બાળી દીધો બાવલા.
માથું મેંદરડા તણું, લાંબું લાયાણા
તુંથી રાણુ તણા બીએ જેતાણું બાવલા.
ગળકે કામન ગોખડે, રંગભીની મધરાત
ઓર્ચીતાનો આવશે, લડ બાવો પરલાત.

પરલાત આવે નત્ય ત્રાસ પડે
ગણુ છત ત્રંબાળું તીયાં ગડે

ધણમૂલા કંથ આલો ઘડીએ,
ગળકે કામન ગોંખડીએ.

ખાવંદ વન્યાનું ખોરડું ધણને ખાવા ધાય,
ખોતમ ખાવે પાડ્યા, કુંળં છું કરલાય.

તૂંજ તણી કોય સાદ કરે
ધણમૂલા કંથ તું આવ્ય ધરે
રંગ રેલ ધણી તળમાં રીયો
થંભ ભાંગ્યો ને ખોરડ ઝેર થીયો.

ખાવાના નામનો એવો ત્રાસ પડી ગયો. અને એક પછી
એક હરસરકાનાં ગામડાં ધમેડાતા ગયાં.

(૩)

સવારને પ્હોર સરજ મા'રાજ કોર કાઢે, અને સાંજે મા'રાજ
મેર બેસે, એ બેય ટાણે ખાવોવાળો ઘોડેથી ઉતરી જતો અને
ઘીના દીવાની જ્યોત અગટાવી સરજ સન્મુખ માળા કરતો. સાહે
તેવી સંક્રામણમાં પણ એણે આ વ્રત ભાંગ્યું નહોતું. એક
વખત પોતે ખુમાણ પંથકમાંથી લૂંટ કરી આવ્યો આવે છે.
વાંસે વા'ર વહી આવે છે. બધુંકાના ચંભા વાંસેથી છૂટતા આવે
છે. એમાં આડી વખંબર શેઠ નામની નદી આવી. નદીની
બેઘમાં ઉતરતાં જ સરજ ઉગીને સમા થયા. એટલે ખાવા-
વાળાએ જ્યોતની તૈયારી કરી, માળા ઉપાડી.

“બહે આયા ખાવા !” સાથીઓ કહે છે, “આ સમદરનાં
મોળાં જેવી વાર વહી આવે છે, અને માળા કરવાનું ટાણું
નથી. સાહે ગરમાં જઈને કાલ સવારે બેય જગ્યા હારે કરજો.”

“એ ના ના બા, પૂજા કાંઈ છંડાય ? તમારી મરજી હોય
તો હાલી નીકળો. હું હમણાં જ વસોવાંસ આવીને આંખી
લઉં છું. પણ માળા તો નહિ મેલું.”

કહેવાય છે કે એના સતને પ્રતાપે વાર આડે માર્ગે ઉતરી ગઇ. અને બાવાવાળાએ માળા પૂરી કર્યા પછી જ ડમલું દીધું.

ચક્ષાળા ગામમાં તે વખતે દાના ભગતની વેળા ચાલે છે. આપો દાનો કાઢીએના પીર કહેવાતા. ટેકાણે ટેકાણે એના પરચાની વાતો થાતી. દાન મહારાજને તો ત્રણે જીવનની સહે છે : દલ્લીમાં ઘોડાં દોડતાં હોય એ દાનો પીર નજરોનજર લાગે છે : એની આંતરડી દુવાય તો માણસનું ધનોત પનોત નીકળી જાય : અને એનો આત્મા રીઝે તો નસીબ આડેથી પાદકું ફાટી જાય : એવી વાતો કાઢીઆવાડમાં પ્રસિદ્ધ હતી. દાન મહારાજની કરણી પણ ભારી ઉંચી કહેવાતી. ગરનાં એક ગામડામાં ભરવાડની છોકરીનું માથું કીડે ખદબદતું હતું—વેદનાનો પાર નહોતો—તેમાંથી પાસ પડે તથા કીડને દાના ભગતે પોતાની જામેથી ચાટી લઇને છોકરીનો રોગ મટાડ્યો હતો !

એવા અવતારી પુરૂષને ખોળે જઈને બાવાવાળાએ માથું નાખી દીધું. હાથ જોડીને એણે ભગતને મર્મનું વચન ચોડ્યું કે

“બાપુ ! જો જગ્યામાં દીવેલની તૂટ પડતી હોય તો હું મારો એટલું મોકલતો જાઉં.”

“કાં બાપ, અવળાં વેણ શીઠ કાઢે ?”

“ત્યારે શું કહે ? મેંથી આ દોડદોડમાં રોજ બે ટાણાં દીવેલ સાથે રાખીને દીવા કરવાની કડાકૂટ થાતી નથી. વાંસે રાજરજવાડાની ગસતો ગોતતી ફરે છે. એટલે હવે મારો દીવો આંહી જ કરતા જાઓ.”

“બાવા વાળા ! એટલા સારૂ જગ્યાને આળ કાં દે બાપ ? જા, કોડીયામાં વાટ મેલીને સરજ સામી ધરજે. તારા દીવામાં દીવેલ પણ સરજ પૂરશે, અને જ્યોત પણ સરજ પેટાવશે. જાપ કરતા આળસનું નહિ. જ્યાં સુધી જાપ કરીશ ત્યાં સુધી વાર તને વીંટીને ચાલશે તોય નહિ જાણે.”

“અને બાપ, મારું મોત ?”

“જ્યોત ન થાય ત્યારે જાણુજે કે ધાત છે. બાકી તો દેવળવાળો જાણે બાપ ! હું કાંઈ ભગવાનનો નાંદીકરો થોડો છું ?”

(૪)

“કાંઈ વાવડ ?”

“હા સાહેબ. નાંદીવેણે કુંગરે.”

“કેટલાં માણસ ?”

“દસ જ. રાતોરાત પહોંચીને કુંકી મારવા જીવે. નીકર સવાર ઉગ્યે હાથ આવી રહ્યો.”

ગીરના જંગલમાં, બાવા વાળાને જેર કરવા ગાયકવાડ સરકારનાં બંદર ખાતાંના સાહેબ, જેતું નામ ગ્રાંટ હતું,* તે પોતાની ટુકડી લઈને ભટકી રહ્યો છે. એક રાતે બાતમીદારે એને બાવાવાળો તુળશીસ્થામની પડખેના શંકરના પોલીઆના આકરના નાંદીવેણા કુંગરમાં રાત હોવાની બાતમી પહોંચાડી. અને સાહેબે દારૂગોળા લાદીને સાંઢીઓ વહેતો કર્યો. રાતોરાત એની ટુકડી નાંદીવેણા માથે લપાઈને ચડી ગઈ. બંદૂકદારો બંદૂકો લઈને ગોડવાઈ ગયા. અને દારૂગોળાનો ઢગલો થાય કે તૂર્ત બંદૂકો ધરખીને, સામી બાપમાં બેઠેલ બારવટીયાને ઉઠાવી મૂકવાની વાટ જોવા લાગ્યા.

મોંઠાં સૂઝણું થઈ જવા આવ્યું છે. બાવાવાળાને કાંઈ ખબર નથી. એ તો પોતાની રોજની રીતે પથારીમાંથી ઉઠીને પ્રથમ આપા દાનાની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે. અને એના રહેઠાણને માથે જ સાંઢીયા ઉપરથી ટ્રાયળા ઉતારીને, નીચે પાથરેલ યુગલ ઉપર, ગ્રાંટ સાહેબના બરકંદાએ દારૂ ઠંલવી રહ્યા છે. એક જ ધડીતું મોડું થાય તો તો બારવટીયાને જીવવાની બારી જ ન રહે. પણ ત્યાં એક અકસ્માત બન્યો.

* આ વાતમાં બીજી સમજ એમ છે કે ગ્રાંટ સાહેબ બાવાવાળા સાથે લડવા તો નહોતો જ ગયો. લડનારી ફોજ જંગલની હતી. અને નિર્દોષ ગ્રાંટ તો બાવાવાળા વેલણ બંદર વરફ જતાં પકડાય ગયો હતો.

લોકો લાખે છે કે જે ધડીયે બાવાવાળાએ આપા દાનાની સ્તુતિ કરી, તે જ ધડીયે ચલાળા ગામમાં દાના ભગતે પોતાની જગ્યામાં શગડીની પાસે બેઠાં બેઠાં, એક ચીપીઆ વતી શગડીની અંદરથી એક ધગધગતો તીખારો ઉપાડી ખીજ બાજુ મેલ્યો, ને મેલતાં મેલતાં પોતે બોલ્યા કે “હવે મેલ્યને એમાં ટાંડી?”

“હવે મેલ્યને એમાં ટાંડી!” એ વેણ આંહી આપા દાનાના મ્હોંમાંથી પડ્યું, અને નાંદીવેલાને માથે જાણે કે એ હુકમનો અમલ થયો હોય તેમ, દારૂ પાથરતાં પાથરતાં એક બરકંદાજની બાંદૂકની સળગતી જામચી દારૂમાં અડકી ગઈ. અડકતાં તો છુંગણમાં પડેલો ગંજવર ઢગલો સળગી ઉઠ્યો. હડહડ! દા લાગ્યો. અને સાહેબની ટુકડીનાં માણસે માણસ જીવતાં ને જીવતાં સળગીને ભડ્યાં થઈ ગયાં.

આ શું ગજબ! આ ભડકા ને આ ભગકા શેના! આ બોકાસાં દાનાં!” એમ બોલતા જેમ બારવડીયા બહાર નીકળ્યા તેમ દારૂખાનાનો દાવાનળ દીઠો. ટુંગરાની ખોપો થરથરી ગઈ, અને ગંધકના ગોટંગોટ ધૂમાડામાં એક ખીજનાં મ્હોં ન દેખાય એવી આંધી પથરાઈ ગઈ.

બારવડીયા બહાવરા થઈને ટુંગરામાં દોટાદોટ કરવા લાગ્યા. જાણે ટુંગરાને કાંઈએ પોલો કરીને અંદર દારૂખાનું ભર્યું હોય એવી ધત્તેણાટીથી લાગતા બેચેનપણે જીવાન બાવાવાળાએ ત્યાં ને ત્યાં સ્થિર ઉભા રહીને પડકારો કર્યો.

“સરજના પોતરા ભાગતાં લાજતા નથી કે આ ?”

“બાવા વાળા ! ભુટે મોતે મરવું ? જીવતા હશું તો નામાં કામાં થઈ શકશે, પણ ભીંત હેઠળ શીદ કચરાઈ મરવું ?”

“એ બા, કાલીભાઈ ભાગે તોય ભડનો દીકરો ! એવું બોલવું બારવડીયાના મ્હોંમાં ન શોભે. જીવતર વહાલું હોય ઇ ભલે ભાગી નીકળે. મારાથી તો નહિ ખસાય.”

બોંકા પડીને કાઠીઓ ઉભા રહ્યા. અને થોડી વારમાં ધુંમઝાડો વીખરાયો કે તુર્ત જ બારવટીયાઓએ ત્રાંટ સાહેબને ઘોડે ચડીને ભાગતો દીધો.

“એલા ટાપીવાળો નય.”

“કુંકી લો, કુંકી લો.”

“ખબરદાર, બા કામએ લગડો કર્યો છે તો. દોડો, ઘોડાં ભેળાં કરીને જીવતો જાલો. સાહેબ મર્યો લાખનો, પણ જીવતો સવા લાખનો !” એવું બોલીને બાવાવાળાએ પોતાની થોડીને પાટીએ ચડવી. સાહેબના વેલર ઘોડાની પાછળ, હરણુ ખોડાં કરે એવા વેગથી, મૃત્યુ લોકના વિમાન જેવી કાઠીઆવાડી ઘોડીએ દોટ કાઢી. અને થોડુંક છટું રહ્યું એટલે બાવાવાળાએ હાકલ દીધી કે

“હવે ચંભી જાજે સાહેબ, નીકર હમણાં ભાલામાં પરાની લીધો સમજજે.”

લગભગ ખેંચીને ત્રાંટે પોતાનો ઘોડો રોક્યો. સામે જીવે તો બાવાવાળાની આંખોમાંના ટેરવા ઉપર બરછી, સુદર્શન—ચક્ર જેવી ઝડપે ચકર ચકર ફરી રહી છે. બાવે બીજો પડકારો કર્યો કે

“સાહેબ, તારાં હથેયાર નાખી દે ખરતી માથે. નીકર આ છૂટે એટલી વાર લાગશે. અને હમણાં ટીલડીમાં ચોંટી જાયજે.”

સાહેબે આ ક્ષણસ્વરૂપને દેખી શાણપણ વાપર્યું. પોતાનાં હથેયાર હેઠે નાખી દધ પોતે માથેથી ટાપી ઉતારી બાવા-વાળાની સામે મદકતે મ્હોંયે ઝગલાં દીધાં.

“રામ રામ ! બાવાવાલા રામ રામ !” કહીને પોતાનો હાથ લંબાવ્યો.

સાહેબ બોકોના હથેયાર-મિલાપના રીવાજ ન જાણનાર બારવટીયાએ, કાઠીની રીત મુજબ પોતાનો એક હાથ લંબાવી સાહેબને ખંભે લગાવ્યો. અને પછી કહ્યું કે “સાહેબ, તમે મારા કેદી છો.”

“ અચ્છ બાવાવાલા, કાઠીઆવાના . બારવટીઆની ખાન-
દાનીનો મને ઇતબાર છે. તેં મને જીતેલ છે. એટલે લગ્નના
કાનૂન પ્રમાણે બેશક હું તારો કેદી જ છું. ”

“ સાહેબ, તમારું નામ શું ? ”

“ ગ્રાંટ. ”

“ ઘંટ ? ઠીક ઘંટ સાહેબ, તમારો ઘોડો મોઢા આગળ
કરો. ચાલો અમારે ઉતારે. ”

સાહેબ આગળ ને બાવાવાળો પાછળ, એમ બન્ને ચાલ્યા.
બારવટીયાનાં સોનાનાં ચિંહાસનો ચરખી ગીરની શેઠડો ધારો
અને કુંગરીઓ ઓળંગતો ઓળંગતો ગ્રાંટ સાહેબ ગીરની સાયબી
વચ્ચે આ જીવાન કાઠીનું રાજપાટ નિરખે છે. ત્યાં તો જૈતો વેચક,
લોમો ધાધલ ને ભોળે માંગાણી પણ ભેળા થઇ ગયા. હોટથી
સાહેબને અને બાવાવાળાને ભાળતાં જ ભોળાએ ચરકા કર્યો કે

“ બાવા વાળા, ટુંકું કરવું તું ને ! ”

“ થાય નહિ બા. ઘંટ સાહેબે હથીઆર છોડી દીધાં. પછી
એનું રૂંવાડું થ ખાંડું ન થાય. સરજ સાંખે નહિ. ”

“ ત્યારે હવે ? ”

“ હવે જ્યાં આપણે ત્યાં સાહેબ. ”

“ પણ એના બાવા પીવાનું શું ? હ તો શુંવાળું માણસ
કહેવાય. બાદશાહી બગીચાનું ધુલ. ”

“ એમાં બીજો ઉપાય નથી. આપણે ખાશું તે સાહેબ
ખાસે. બારવટાં કાંઇ દીકરાનાં બગન થોડાં છે ? ”

સાહેબ તો સમજતા હતા કે સોરઠનો બારવટીયો કોણ
જાણે કેવી યે સાયબીમાં મહાલતો હશે. પણ સાંજ પડતાં જ
સાહેબનો ભ્રમ ભાંગી ગયો. પથરાનાં ઓશીકાં, ધૂળની પથારી,
બાજરાના ધીંગા રોટલાનાં ભોજન, અને આ કુંગરેથી પેલે કુંગરે
સળગતા બખેરે કે સૂસવતા શિયાળાની અધરાતે ઉઘાડ આલ નીચે

ઉતારાઃ સાહેબને ગર લાગી. તાવ લાગુ પડ્યો. રોજરોજ બાર-વટીયાની સાથેજ ઘોડાં તગડી તગડીને સાહેબની કાયા તૂટી પડી. એની નસો ખેંચાવા લાગી. રાત દિવસ એને કાષ્ઠ વાતચીત કરવાનું સ્થળ ન મળે. બારવટીયા દારૂ પીને કશ્લોલ કરતા હોય ત્યારે પોતે તાવથી પીડાતો સનમૂન પડ્યો રહે. અને પોતાના છૂટકારાની ઘડી પણ ક્યારે આવશે એ વાતાનો ક્યાંયે તાગ ન આવે. મોતના પરિચાણ મંડાયાં માનીને ગ્રાંટે ગિરની નિર્જનતા વચ્ચે પોતાનાં બાળબચ્ચાંના અને પોતાની બહાલી મદમનાં વસમાં સંભારણું અનુભવવા માંડ્યાં. એક દિવસ ધાણી પુટે એવા બળબળતા તાવમાં પડ્યાં પડ્યાં બેહાલ થઇ ગયેલા સાહેબે ડુંગરાની ગાળીની અંદર બારવટીયાને નીચે પ્રમાણે વાત કરતા સાંભળ્યા.

“બાવાવાળા, સાહેબને પકડીને તો તેં સાપ બાંડા કર્યો છે.”

“હોય બા. થાનાં થઇ ગયું.”

“આપા બાવાવાળા, આખી કાઠીઆવાડને ધમરોળી નાખત તો ય કાષ્ઠની ભે’ નહોતી. પણ આ તો ગોરાને માથે આપણો હાથ પડ્યો. એના એક ગોરા સાદુ રાણી સરકાર આખું રાજ-પાટ ડૂલ કરી નાખે, ઇ બળુછ ને ?”

“બાલું છું.”

“અને આ ગરને ઝાડવે ઝાડવે ગોરો ચોકી કરવા આવશે હો ?”

“હો !”

“બાવાવાળા, જોછ ને ? સાહેબને ઝાડ્યા પછી આજસુધી ઘોડાનાં પાખર નથી ઉતર્યાં, કે નથી આપણું બખતર ઉતર્યાં. નથી એકેય રાત નીંદર કરી. હવે તો ડીલના કટકા થઇ ગયા છે. અને આ માંદને ઉપાડવો પડે છે.”

“ત્યારે હવે તો શું કરવું લાઇ બોબ ?”

“બીજું શું ? એનું કુંકું કરી નાખીએ.”

સાંભળીને સાહેબને અંગે પરસેવો વળી ગયો. એના અંતરમાં ધસતું નામ બોલાવા લાગ્યું.

બાવાવાળાએ જવાબ દીધો કે “ભાઈ, એમાં કહાપણ નહિ કે’વાય. સાહેબને માર્યા એણી તો આખી વદ્યત આંહી ઉતરી સમજાવે. અને જીવતો રાખશું તો કો’ક દિ વણિ કરીને સરકાર આપણું બારવડું પાર પડાવશે. માટે સ્વારથની ગણતરીએ ય મરાય નહિ. તેમ ખાનદાનીની રીતે ય જો એનું રૂંવાડું ખાંડું કરીએ, તો સાત જન્મારાની ખોટય ખાઈ બેસશું. બાકી તો હવે તમે કહો તેમ કરીએ.”

જીવાન બાવાવાળાની આવી શાણી શીખામણ સાંભળીને મોટા મોટા તમામ અમીરાને ગળે ધુટંડો ઉતરી ગયો. અને સાહેબ ઉપર જાતો રાખીને બારવડું ખેડાવા લાગ્યું. ગોરા ટોપીવાળાઓની જે વખતે ગામડે ગામડે ફે ફાટતી, તેવા વખતમાં બાવાવાળાની આવી ગજબની છાતી સાંભળીને કીર્તિના દુહા બેડાવા લાગ્યા કે

ટોપી ને તરવાર, નર બીજને નમે નહિ:
સાહેબને મહિના ચાર, બંદીખાને રાખ્યો બાવલા
વશ કીધો વેલણુનો ધણી, ગરમાં ઘંટને જે
(એની) વાળા વદ્યાતે બુંબું પૂગી બાવલા

[વેલણુ બંદરના સાહેબ ગ્રાંટને તે કદ કર્યો, તેની જુઓ તો આ બાવાવાળા ! છેક વિલાયતમાં પહોંચી ગઈ છે.]

ઘંટ ફરતો ધણું દળવા કજ દાણુ
એને રહોં બાંધીને માણુ તેં બેસાર્યો બાવલા

[આ ગ્રાંટ સાહેબ, કે જે મોટી ધંદી રૂપી બનીને બારવડીયા રૂપી દાણુને દળી પીસી નાખવા ગીરમાં ફરતો (ચાલતો) હતો, તેને હે બાવાવાળા, તેં રહોં બાંધીને બેસારી દીધો.—આ દુહામાં ‘ઘંટ’ શબ્દ ઉપર ઝેબ છે (૧) ગ્રાંટ સાહેબ. (૨) બળદથી ચાલતી, અનાજ દળવાની મોટી ધંદી.]

સરકારે ટ્રાંટના વાવડ લેવા બહુ ઇલાજો કર્યાં. પણ બાર-વટીયાઓએ પતો લાગવા દીધો નહિ.

સરકારની શરમનો પાર નહોતો રહ્યો. રાજકોટથી માંડી વિલાયત સુધીના ટોપીવાળા કાંડાં કરડતા હતા. કપ્તાન દરજ્જાને એક અંગ્રેજ ગિરના ક્યા ગાળામાં દટાઈ રહ્યો છે, તેનો પતો ન મળે તો તો કાલ સવારે જ અંગરેજની બેસતી બાદશાહની ગણકારશે કેણું ? સરકારી તોપખાનું ગિરમાં લઈ જઈને ક્યા કુંગરા સામે મીડવું ? વિચાર પડતી વાત થઈ ગઈ.

મુંબઈ સરકારે આખરે ખબર કદાચા કે “બાવાવાળાને શું બેઠ્યું છે ?”

કાંઈ વટેમાગુંએ સરકારને ચિઠ્ઠી પહોંચાડી કે બાવાવાળાને એનું વીસાવદર પરગણું પાછું મળશે તો જ ટ્રાંટને જીવતો બાળશે.

કાંઈને ખબર ન પડી કે ચિઠ્ઠી મૂળ આવી કયે ઠેકાણેથી. અને સરકારને કાળ પડી ગઈ કે “ટ્રાંટને અને મોતને ઝાઝું છેડું નથી રહ્યું.”

મુંબઈની સરકારમાંથી જુનાગઢના નવાબ ઉપર ખરીતો ગયો કે “આહો તે ભોગે પણ હરસરકા કાઢીની પાસેથી વીસાવદર પરગણું બાવાવાળાને અપાવે. અને જો ટ્રાંટના ખુનનું દીપું પડશે તો ગોરી પદ્મનો ઉતરીને ગિર સળગાવી નાંખશે. અને રાણી સરકારનો ખોફ તમારાં રજવાડાં ઉપર ઉતરશે.”

નવાબના ચતુર દિવાને ગિરના ગાળામાં સદેશો પહોંચાડ્યો. જુનાગઢની મદદથી વીસાવદર પરગણું બાવાવાળાને હાથ પડ્યું. અને કપ્તાન ટ્રાંટને ગિરમાં છૂટો મેલી બારવટીયા વીસાવદરની ગાદી ઉપર ગયા.

(૫)

સોરઠી ગીરની અંદર, માફક નદીને કિનારે, વેકરીયા અને વીસાવદર આમની વચ્ચે ‘જમીનો પકો’ નામે ઓળખાતો એક

નાનો કુંગર છે. ત્રાજવાની ડાંડીની માફક એ જગ્યા બરાબર કાઠીઆવાડના મધ્ય બિન્દુ પર આવેલ હોવાથી, એનું નામ ‘ધડો’ પાડેલું લાગે છે. એ જગ્યા ઉપર, દાતારની જગ્યા પાસે એક ગામકું વસાવીને બાવાવાળાએ રહેઠાણ ક્યું હતું. પડખે જ ઘાટી ઝાડીથી ભરેલી ગીર હોવાથી બારવટીયાને સંતાવાની સુગમતા પડતી.

બાવાવાળાના દેહમાં જીવાનીનાં તેજ દિરજો કાઢી રહ્યાં છે. એની રૂપ જાણે કે શરીરમાં સમાતી નથી. પણ પોતે બહારવટાના પંથે ઉભો છે. સોમાધારના જોગંદર મહારાજ ધમસાણુ નાથનો અવતાર છે. અને આપા દાનાનું દીધેલ માદળીયું આંધે છે. પોતાના હાથમાં રેઢી ન્યોત થાય છે. એટલાં સતનાં બિરહ માથે લઇ ફરનાર પુરૂષની નાડી લગરીકે એમ ખમે નહિ. જોગી જેવો એ બારવટીઓ જીવાનીને ચારે કારથી દયાવીને વર્તે છે. પરજીવ છે, પણ કાઠીઆણી ચલાળે આપા દાનાની પાસે જ રહે છે.

“લણું માત્રા,” ભોળ માંગાણીએ વાત છેડી, “ધમસાણુ-નાથજીએ આની આવરદા કેટલી ભણી છે ખબર છેને?”

“હા ભોળ, છઠ્ઠીસ વરસની.”

“દીવો ઓલવાતાં કાંઈ વાર લાગશે?”

“ના. છઠ્ઠીસ વરસ તો કાલ સવારે પૂરાં થાશે.”

“પછી એના વંશમાં તો અંધારો થઈ જશે ને?”

“તો તો મહા પ્રાણત લાગ્યું લેખાય.”

“તો પછી આધને ચલાળે ન ખેસારે રખાય.”

માત્રો સમજી ગયો. બાવાવાળાને પૂછ્યું તો ના પાડશે, એમ માનીને જાનામાના અસવારોને ચલાળે રવાના કર્યાં. બીજે દિવસે દીવે વાટયો ચડ્યા પહેલાં તો ‘આધ’ને રથમાં ખેસારીને અસવાર જમીના ધમ્મ ભેળા થઈ ગયા.

રાત પડી. અધરાતે દાયરો વીખાયો. સહુની પથારી વચ્ચે

સેતાની પથારી ન જોવાથી બાવાવાળાએ પૂછ્યું “મારી પથારી ક્યાં?”

“આજ તમારી પથારી ઓરડે છે બાવાવાળા!”

બાવાવાળો સંમગ્ન ગયો. એને કાંઈએ જાણ નહોતી કરી. અચાનક મેળાપ થતાં એને હેતના ને હરખના હિલોળા ચડશે, એમ સહુના અંતરમાં આશા હતી. કાઠીઆણી પણ પરપચા પછી કંઈને આજ ધણે વરસે મળવાનાં છે, એવા કાંઈથી જીમી મલીની નવી નકાર સુગંધ દેતી જોડય ધારણ કરીને ઝમરખ ટીવડે પોતાના સાવજશ્વરા કંઈની વાટ જોવે છે. પતિરાજના પોરસ થકી પુલતા દેહ ઉપર ચૂલીઓ અને કાપડાની કસો તૂકડાં! તૂકડાં! થાય છે.

દાયરામાંથી ઉઠીને અધરાતે બાવાવાળો ઓરડે આવ્યો. રંગભીના ઓરડામાં રાજવણને બેઠી બાળતાં જ એને અચંબો ઉપડ્યો.

“તું ક્યાંથી?” મ્હોં જરા ય મલકાવ્યા વગર પૂછ્યું.

“તમારી તેડવી!” બોળૂડી સ્ત્રી હજુ હસે છે.

“મેં તેડવેલી? ના! કાંતી સાથે આવી?”

“તમારા કાઠીઓ સાથે.”

ત્યાં તો બાવાવાળાનાં રૂંવાડાં બેઠાં થઈ ગયાં. આંખોમાં દેવતા મેકાણો. “તું! મારી અસ્ત્રી! પર પુરૂષ સાથે હાલી આવી? બહુ અધીરાઈ હતી?”

“દરબાર, અધીરાઈ નહોય? ધણીને મળવાની અધીરાઈ ન હોય? મેં શું પાપ કયું?”

“કીક પડ્યું તું ને?”

“કાઠી! કાઠી!” આંખની કાચા કાંપવા મંડી, “અસ રાખી જાઓ. આ શું બોલો છો? સાવજ તરણાં આવે છે? દરબાર! અપ્પલો બધો બહેમ! હ તો તમારીયું.....”

ઝખ ! દેતી બાવાવાળાએ તરવાર ખેંચી.

“ઝોહોહો ! દાતરડાની બ્હીક દેખાડો છો ? આ લ્યો.” એમ કહેતી કાઠીઆણી ગરદન ઝુકાવીને ઉભી રહી. દયાવિહોણા બારવટીયાએ અબજાની ગરદન પર ઝાટકો ચોંટાડ્યો. જે ગળામાં પિયુજની મીઠી ભૂજ પડવાની હતી, ત્યાં તરવાર પડી અને ઘડી બે ઘડીમાં તો એનો જીવ જતો રહ્યો. અત્યારે એ બાઈની ચુંદડી ને એનો મોડીયો ખડકાળા નામના ગામમાં પૂજાય છે.

બાવા વાળાથી થાતાં તો થઈ ગયું, પણ પછી તો એની રીસ ઉતરી, કાઠીઆણીનું નિર્દોષ મ્હોં એની નજરમાં રમવા માંડ્યું, અને એને પસ્તાવો ઉપડ્યો. અંતરમાં ઝાળો ઉઠી. ક્યાંયે ઝંપ નથી વળતો. આંખે અખંડ આંસડાં ઝરે છે. એણે બોલતું ચાલતું પણ બંધ કરી નાખ્યું છે.

“બાવાવાળા !” પોતાના સાથીઓ સમજાવવા લાગ્યા, “હવે પછી ચીથરાં શું ફાડજી ? ઝોરતો થાતો હોય તો પ્રભુની માળા ફેરવ્ય. પણ માણસ કાં મટી જ ? ”

તો યે બાવાવાળાને શાંતિ વળી નહિ. છાનોમાનો નીકળીને એ ગોપનાથ પહોંચ્યો. દરિયામાં સ્નાન કરીને મંદિરમાં જઈ ઉભો રહ્યો. તરવાર કાઠીને એણે દેવની પ્રતિમાજી સમક્ષ કમળ-પૂજા બાવાની તૈયારી કરી. આંસડાં ચોધારાં ચાલ્યાં જાય છે. અને સ્ત્રીહત્યાના પાપની પોતે વિલાપના કરે છે. તે વખતે નાગરવ ગીયડ નામના ચારણે એનો હાથ ઝાલીને ઓશીંતી તરવાર ઝુંટવી લીધી.

“નાગરવ ભા ! મને મરવા દે.” બાવા વાળાએ તરવાર પાછી માગી.

“બાવા વાળા ! બેય કાં બગાડય ? પેટ તરવાર નાખ્યે અચ્છી હત્યા ઉતરશે એમ માનજી ? મરીને ભૂત સરજશ, બાવા વાળા ! અને શાંતિનો છાંટો વ નહિ જડે. માટે આદ્યાં કામ પૂરાં કર, અને સંસારમાં રહીને પાપ લસમ થાય એવી પ્રજા સકિત કર.”

એમ ફેસલાવીને બાવાવાળાને પાછા લઇ ગયા. અને એને ફરીવાર પરણાવ્યો.

૬

“આજ તો સરંધારપરને માથે પડીએ.”

“દરબાર, ઇ ધીંહરાનો મારગ લેવા જેવો નથી. ત્યાં આયરની વસ્તી વસે છે.”

“પણ દરબાર મૂળુવાળાએ આયરોને ઉચાળા ભરાવી બહાર કાઢ્યા છે. ઇ આયરો તો ઉલ્ટા આપણી ભેર કરશે.”

ત્રણસો ઘોડે બાવો વાળો સરંધારપર ભાંગવા હાલ્યો. સાથે માત્રો વેગડ, લોમો ધાધલ બોળો માંગાણી, જેકસર બસીઓ વગેરે કાળદૂત જેવા ભાઇબંધો ચડ્યા છે. સરંધારપરમાં ગાણ થઇ કે બાવો વાળો આજ પડશે. જેતપૂરના દરબારે જે આયરોના ઉચાળા બહાર કઢાવ્યા હતા, તેમાંથી એક બોલ્યો કે “વધામણી ! મૂળુવાળાની મૂછનો વળ આજ ઉતરી જશે.”

“અરે ફટક તમને આયરના દીકરાઓ ! એલા, આજ મૂળુવાળો કઢાવ્યા, પણ આજ સુધી દાંતમાં અન્ન કેાનું લયું છે ? આપણુ જીવે બાવો વાળો સરંધારપર ભાંગે ? મા ધરધે ને દીકરા ગળ ચોખા ખાશે ? બાવાવાળો બોડકીયુંમાં ચર્ચો છે, પણ હજી શીંગાળીયુંમાં નથી આવ્યો. આવવા દો એને.”

પોતાના દરબારે નજીવા જ કારણથી ઓચીંતાં ખોરડાં ખાલી કરાવીને આયરોને બહાર કઢાવ્યા છે, ક્યાં જવું તેનો વિચાર કરતા આયરો અંતરિયાળ ઉચાળા લઇને પડ્યા છે, અમ્યાં રહે છે, કોઇ ગર્ભવંતી આયરાણીઓ પીકાતી પડી છે, ધરડાં ભુઢ્યાં, બિમાર અને આંધળાં અપંગ આયરોને ઉંચે આજ ને નીચે ધરતી જેવું થયું છે. વરસતા વરસાદમાં વિના વાંકે દરબારે બહાર કઢાવ્યાં તેથી બોર બોર જેવાં પાણી પાડતી આયરાણીઓ અંતરમાં દરબારે શાપ દઇ રહી છે. તેમ છતાં પણ ધણીની લાજ આમરે સાચવવાનો સમો આવ્યો સમજ

આયરો ઉભા થઇ ગયા. આયરાણીઓ સાંભેલાં લઇને ઉભી રહી. ગામની બજારમાં એવી તો ઘટા બંધાઇ ગઇ કે જાણે વાટચો વણાઇ ગઇ છે. આવો પડ્યો. ખસી જવ ! ખસી જવ ! એવા ધણા પડકારા કર્યા. પણ આયરોનો ઘટાટોપ બંધાઇ ગયો. કાઠએ પાછો પગ દીધો નહિ. ત્યારે બાવાવાળાએ કહ્યું કે “ આ ભૂત વરણ છે. લાખ વાતેંય નહિ ખસે. માટે હવે વાટચ કાની જોવી ? ”

પછી મંડ્યા વાટવા. આયર આયરાણીઓના ઢગલા ઢાળી દીધા. એકે એક આયર, છાતીના ધા ઝીલતો ઝીલતો પડકારી રહ્યા છે કે “ હાં મારો બાપો ! મોરલીધનું નામ ! મોત ન બગાડજો ! ”

પણ બાવાવાળાના કાળઝાળ કટકે આયરોનો સોથ વાળી દીધો. પાંત્રીસ મોડબંધા પડ્યા. અકેકાર વરતાઇ ગયો. આજ પણ સરદારપરની બજારે અને પાદરમાં સીંદૂરવરણા પાળી-આનો પાર નથી. જોતાંની વાર જ અરેરાટી છૂટી જાય છે.

સારી પેઠે સાનું રખું લૂંટીને બાવાવાળો ભાગ્યા.

અસવાર તો કર્યારનો નીકળી ચૂક્યો હતો. જેતપૂર ખબર પહોંચી ગયા. જેતપૂરમાં દરબાર દેવા વાળા પથારીવશ પડ્યા છે. એનાથી તો ઉઠાય તેમ નહોતું. પણ ભત્રીજા મૃગુવાળાએ વાંદર્યા ઘોડીને માથે પલાણુ મંડાવ્યાં.

“ મૃગુ ! ” દેવા વાળાએ ચેતવણી દીધી. “ જોજો હો ! વાંદર્યાને લગવતો નહિ. ”

મૃગુવાળે ઘોડાં હાંક્યાં. વાવડ મળ્યા હતા કે ગોરવીઆળીની સીમમાં બારવટીઆ રોટલા ખાવા રોકાશે. એટલે પોતે બરાબર દેહલી ધારનો મારગ લીધો.

આંહી બારવટીયા ગોરવીઆળીની સીમમાં બેસીને રોટલાની તૈયારી કરે છે, ત્યાં તો એક અસવારે આલમાં ડમરી ચડતી બાળી. જોયું તો ભાલાં સરજને સદેશા દેતાં આવે છે. પલ-

કાસરી તો દેહલી ધાર ઉપર ભાલાં બબૂકતાં દેખાણાં. અસવારે ચીસ નાખી કે “બાપુ ગઝન થયો. આપો દેવોવાળો પોગ્યા. દેવો કાંચડનો હવે કટકેય નહિ મેલે.”

આવોવાળો નજર ઠેરવીને નિહાળી રહ્યો. ત્યાં તો દેહલીની ધાર માથે અસવારો ઉતરી ઉતરીને ઘોડાંના તંગ તાણતા; ને અશીશની ખરલો ધુંટતા લાગ્યા.

“ઝખ મારે છે,” આવોવાળાએ હરખનો લલકાર કર્યો. “નક્કી ભાષ મૂળુસજો છે. દેવો વાળો ન હોય. દેવો કાંચડનો હોય તો તો કદિ તંગ પેચવા યે રોકાય ? દેવો તો દીલે તંગે ઘોડાં ભેળાં કરે. ફિકર નહિ. હવે તમ તમારે નિરાંતે ઘોડાં પલાણો.”

અખોઝમ ઘોડાં ઉપર ધાસીઆ નખાયા અને કાડીઓ ચડી ગયા. સામી બાબુથી મૂળુવાળો અશીશ કમુળા લઇને અને તંગ તાણીને ઉતર્યો.

ખેય સગા માશીયાઇ : ખેય ગોરવીઆળીની સપાટ ધરતીમાં સામ સામા કાટક્યા. પેઘડા માથે ઉભા થઇ જઇને એ ય જણાએ ભાલાં ઉગામ્યાં. આભને ભેદે એવા આમસામા પડકારા દેવાણા. પણ ત્યાં તો કાણ જાણે શી દૈવગતિ બની કે રણમાં સદા ખીલાની જેમ જડાઇ જનારી વાંદર્ય ઘોડી પોતાના અસ્તાર મૂળુવાળાના હાથ-માંથી નીકળીને પાછી ફરી ગઇ. મૂળુવાળા તે વખતે ભુંડા દેખાણા. મૂળુભાઇ ભાગો મા ! મૂળુભાઇ ભાગો મા ! નહિ મારી નાખીએ ! લોહીયો ત્રસકો ય નહિ ટપકાવીએ ! એ બા ઉભા રો ! ઉભા રો ! એવા ચરકા ચતુનાં માણસો પાડવા લાગ્યાં. અને પછી તો મૂળુવાળો ધગી યે વાંદર્યને પા ગાઉ માથેથી પાછી વાળી. પણ ત્યાં તો ગોરવીઆળીના ચારણોને જણ થાતાં એ બધા દોટ મેલીને આંખી ગયા. એ ય કટકને તોખાં પાડ્યાં. ચારણના દીકરા વચ્ચે આવવાથી એ ય માશીયાઇ નોખનોખી દિશામાં કટકને હાંકી ગયા.

“બાપુ ભાષ મૂળુવાળાએ પારોઠનાં પગલાં ભર્યાં.” એમ જેતપૂરમાં વાત પહોંચ્યા. સાંભળતાં જ દેવોવાળો પચારીમાં પડ્યા

પડ્યા મોઢું ઢાંકી ગયા. ભત્રીજો આવતાં જ આપા દેવાએ પડ્યું ફરીને કહી દીધું કે “ મને મ્હોં દેખાડીશ મા. ”

“ અરે કાકા ! પણ મારો વાંક નહોતો. હું ન ભાગું. મારાં ભાગ્ય અવળાં તે વાંદર્ય ફરી ગઇ. પણ હવે તમારે પગે હાથ દબને કહું છું કે હું બાવાને ફરી વાર બેટીશ. અને ઘોડી ફરી હતી કે હું ફર્યો હતો તે બતાવી દઇશ. ”

દેવાવાળાએ મ્હોં પરથી લૂગડું ખસેડ્યું.

૭

“ આવો આવો આપા માણસુર ! ” કુંગરના તખ્ત ઉપર બાવાવાળાએ મહેમાનોને આવકાર આપ્યો.

“ આપા બાવા વાળા ! ” માણસુર ધાધલ બોલ્યા. “ હું આજ સ્વારથની વાતે આવ્યો છું. ”

“ બોલો બા ! ”

“ જો ભાઇ, મારે શુંદાળામાં ખોરડાં કરવાં છે. પણ જો તું એ ગામને માથે ન પડવાનો હો તો જ ખોરડાં ઉભાં કરે. ”

“ આપા બાવાવાળા ! ” બાવાવાળાનો સંગાથી જેઠસુર અસીઓ કે જે માણસુર ધાધલનો સગો માશીઆઇ હતો, તે વચ્ચેથી જ બોલી ઉઠ્યો. “ આપા ! જો વેણ પળાય એમ હોય તો જ હા પાડજો હો. નીકર પછી થુકયું ગળવું પડશે, ને અમારું બેય ભાઇયુંનું મોત બગડશે. ”

“ બહુ સારૂ આપા માણસુર, જાવ, મારો કાલ છે. શુંદાળા માથે ન ચડવાનું હું પાણી મેલું છું. ”

માણસુર ધાધલે તો શુંદાળે જઈને રૂપાળાં ખોરડાં ચણાવ્યાં. અને એક જેબલીઆ કાઠીની જમીન મંડાણ હતી તે લઈને ખેડવાનું આદરું. બાવાવાળાના વેણ માથે એને વિશ્વાસ છે.

પણ બાવાવાળાનો કાળ આવવા બેઠો છે ને ! એટલે જે કાઠીની જમીન માણસુર ધાધલ ખેડવા મંડ્યો, એ જ જેબલીઆ કાઠીએ જોતાં મેઘમાં બાવાવાળાની પડે. જઈને બાવાવાળાને ચાબો—

“ ભણેં આપા બાવાવાળા ! હાલ્ય. ગુંદાળા માથે ત્રાટક દેને. રાગું હેમ પાથયું છે. ”

“ પણ આપા, મારાથી જીલ કચરાઈ ગઈ છે. શું કરું ? ” બાવાવાળાની દાઢ તો સળકી. પણ કોલ ઉથાપવાનો કર લાગ્યો.

“ આપા બાવાવાળા, બરાબર. કોલ સાચો. એટલે તું માણસરના લખાયા ચૂંથીશ મા. પણ ગુંદાળામાં તો હેમ પાથયું છે, હેમ ! ”

ધર્મના માર્ગેથી લપસતો જતો બાવાવાળો લોભાઈને આખરે ગુંદાળા માથે ચડ્યો. આવતાં જ છેટેથી માણસર ધાધલે ભાળ્યો. માણસરે આધેથી ધા નાખી,

“ અરરર બાવાવાળા ! વચન લોપ્યું ! આપા દાનાને લજ્જો ! કમતીઆ ! ડાકણ પણ એક ઘર છોડી દે. તું છથી ચે ઉતરતો પાક્યો ? ”

“ આપા માણસર ! ” ભોંઠા પડેલ બાવાએ ગોટા વાળ્યા, “ તું તારે તારું ઘર સંભાલ્ય, તારું રંવાકુંય ખાંડું નહિ કરું ! ”

“ હવે બસ કરી જ બાવાવાળા ! ” માણસર ધાધલ તલવાર કાઢીને બહાર નીકળ્યો. “ કાઠીના પેટનો થઈને મને મારું એકલાનું ઘર બહાલું કરવાનું કહેછ ? મને પણ તું જોવો જ માન્યો ? ”

એમ બોલતો માણસર ધાધલ ગામની રક્ષા માટે ઓરડેથી ઉતર્યો. જતાં જતાં પોતાની આંખે દેખું “ કાઠીઆણી ! બેય છોકરાઓને ઓરડામાં પૂરી રાખજો. ”

એટલું બોલીને માણસર કેસરી સિંહની જેમ કુલો. જાળવ્ય ! માણસર જાળવ્ય ! એમ બાવાવાળાએ હાકલા કર્યા. પણ જાળવે શું ? તલવાર લઈને એકલાએ રણ આદ્યું. ઘડી એકમાં તો એના પરજોપરજા ઉડી ગયા.

ત્યાં તો ઓરડા ઉપરથી છાપડું કાઢીને માણસર ધાધલનો દીકરો નીકળ્યો. એણે પોતાના બાપને ધીમાણે શોભતો દીઠો.

પોતાની પાસે તરવાર તો નહોતી એટલે શત્રુઓ ઉપર લાકડીના ઘા કરવા મંડ્યો.

“બાપુ !” અસવારો બોલ્યા, “છાકરો ઘોડાં માથે પરાણાની પ્રાછટ બોલાવે છે.”

“મારશો મા ! ટાળરને મારશો મા ! એને જાલી થયો. અને હવે હાલો. લુટ નથી કરવી. દાટ વાળી નાખ્યો.” એમ કહીને એણે વીસાવદરનો કૂડો લીધો.

માર્ગે એક નહેરું આવે છે. ત્યાં જેઠસૂર બસીઆને પોતાના અસવારો સાથે તડકા ગાળવા બેઠેલો દોડો. અને જેઠસૂરે બાવાવાળાને દોડો.

“કાણુ બાવો વાળો !”

“હા આપા જેઠસૂર !”

પણ એ હોંકારામાં રામ નથી રહ્યા. બાવાવાળાના મ્હોં ઉપરથી વિભૂતિ માત્ર ઉડી ગઇ છે. અને વળી બાવોવાળો ગુંદાળાને માર્ગેથી ચાલ્યો આવે છે. એટલે જેઠસૂરે અનુમાન કરી લીધું.

“કાળો કામો કરીને આવછને ભાઇ !”

બાવોવાળો ચુપ જ રહ્યો.

“બાવાવાળા ! બીજું તો શું કરું ? તારું અન્ન મારી દાદમાં છે. તરી થાળીમાંથી બણા દિ’ રોટલાનાં બટકાં ભાંજ્યાં છે. પણ હવે રામરામ ! આપણાં અંજળ ખુટી ગયાં.”

જેઠસૂરના વળના જેટલા અસવારો હતા તે તમામ તરી નીકળ્યા. અને બાવોવાળો બોળ માંગાણીને લઇ માર્ગે ચડ્યો. પણ આજ એની દશા પલટાતી હતી. એટલે એની કાંધે કુમત જ ચડી ગઇ હતી. બોળ માંગાણીએ પાસેના ખેતરમાં એક બેહાલ આદમી સામે અંગળી ચીંધીને પૂછ્યું,

“આપા બાવાવાળા, બોલ્યો સાંતી હાંકે ઇ કાણુ છે, બોળખ્યો ?”

“કાણુ છે ભોળ ?”

“૫ હરસરવાળો પોતે : તારાં ચોરાશી પાદરનો ગધ કાલનો ધણી.”

“એટલે તારું કહેવું શું છે ભોળ ?”

“આવાવાળા ! શત્રુની આવી દશા દીડી જાય છે ખરી : સાવજને શું તરણાં ખાતો કરાય ?”

“ત્યારે શું શત્રુના પમ ધોધને પીવાતા હશે ?”

“આવાવાળા, એને વધુ નહિ, એક જ ગામડી દે. પણ આ હરસરવાળાના હાથમાં સાંતી તો દેખ્યું નથી જતું.”

“ભોળ ! જમીન ચાકડે નથી ઉતરતી, જાણુ છ ને”

“તો પછી આવા વાળા ! ભોળને ય ચાકડે નથી ઉતરતો, ૫ થે તું જાણુ છ ને ?”

“એટલે ભોળ !” આવાવાળો તિરસ્કારથી હસ્યો. “બહુ દાઝતું હોય તો એને ચોરાશી થે ચોરાશી પાદર પાછાં અપાવજો!”

“આવાવાળા ! તારા મ્હોંમાં અવળાં વેણુ ન શોભે. બાકી તો તું જોછ ને ? વિકમા ગયા, શેખવા ગયા, જોકસરે તને છોડ્યો—એમ પછી પીછડા વિનાનો મોર રૂડો લાગશે ?”

“મોર હશે તો નવાં હજાર પીછડાં આવશે.”

“પછી ઓરતો નહિ થાય ને ?”

“ના ના, આ લે, એક બરછી બાંધે છે, ને આ બીજી પણ ભેળી બાંધજે.”

“ત્યારે હવે રામરામ બા. શેઠજી ને વીસાવદરનાં એક સોને અડસઠ પાદરના ધણી ! જાગતો રે’જે !” એટલું કહીને ભોળે માંગાણી ચોતાનાં ઘોડાં તારવી પાછો વળ્યો. સીવેસીધા ખેતરમાં સાંતી હાલતું હતું ત્યાં ઘોડી હાંકી. જળને પડકારે કર્યો કે

“આપા હરસરવાળા ! મેલી દે સાંતી. ઠાકર તારાં ચોરાસી થે ચોરાસી રાજાં આપશે.”

“ભોળ માંગણી ! આ એ સાંતીની જમીન રહી છે એવ નથી સહેવાતી કે શું ? આભને ઓળે રહીને મારાં એ છોડાં ઉઝેરું છું એટલું” એ તારી આંખમાં ખટકે છે કે ભાષ ! ”
બોલતાં બોલતાં હરસરવાળાની પાંપણો પલ્લવતી લાગી.

હેઠા ઉતરીને ભોળએ પોતાની તરવાર હરસરવાળાનાં હાથમ દીધી, અને બોલ્યો, “ આપ હરસર ! આજથી તું મારો ઠાકર ને હું તારો ચાકર. ઉઠ. નીકળ બારવટે. ”

૮

વીસાવદર ગામમાં સોપો પડી ગયો છે. જગ જંખી ગયાં હોય એવી શાંતિ પથરાઈ ગઈ છે. બાવાવાળો દરબારગઢના માયલા ઓરડામાં માળા ફેરવી લઈને સૂવાની તૈયારી કરે છે. આજ ત્રણ દિવસથી એની સવાર-સાંજની માળાને ટાણે રેહી જ્યોત થાતી નથી. એ ચિન્તામાં બારવટીયો ઉઠી વિના પાણીમાં બાળાટે છે. તેટલામાં તો, પોતે જને બહેન કહી હતી એ કણબણ આવીને ઉભી રહી.

“ બાપુ, જગો છો ? ”

“ કાં બહેન, અટાણે કેમ આવવું પડ્યું ? ”

“ બાપુ મને બેઠમ પડ્યો છે. ”

“ શેનો ? ”

“ ભોળે માંગણી આવ્યો લાગે છે. ”

“ કયાં ? ”

“ ધ્રાંફડના વોંકળામાં. એકલો નથી. ધણીયું જામગીરુ તબક્કતી જોઈ. ”

“ ઠીક, જા બહેન, ફિકર નહિ. ”

કણબણ ચાલી ગઈ એટલે ડેલીએ લોમો ધાધલ અને માત્રો વેગળ બેઠેલા, એમાંથી લોમે ફળીમાં આવી પૂછ્યું કે “ બાલુ બાવાવાળા ! તાજી બોન આવુને કાણુ બાલુ ગઈ ? ”

“આપા લોમા !” બાવાવાળાએ અંદરથી અવાજ દીધો.
“ભોળનું કટક ધ્રાફડના નાળામાં હોય એમ લાગે છે.
માટે ચેતતા રહેજો.”

“ઇ છે ? તવ્ય તો ભણું હવે ડેલીનાં કમાડ ઉઘાડાં કટક
મેલુ ઘો. ભાઇ ભોળને વળી પાછાં કમાડ બલડાવવાં પડશે.”

ખીજ વાત એમ કહેવાય છે કે આયકુએ ખુટીને આજે
ઢારને પહર ચારવા જતી વખતે ડેલી દેવરાવી નહોતી.

ડેલીનો દરવાજો આખે આખો ખુલ્લો મૂકાયો. માયલી
ડેલીએ પચીસ હેડીના કાઠીઓ હથીઆર પડીઆર લઇને સતા.
સહુને મન તો ભોળે માંગાણી આવ્યાની વાત પર જ ભરોસો
નથી. એટલે ઝોલાં ખાવા મંડ્યા. પણ માત્રા વેગડ [ખાવા-
વાળાની ધુધનો દીકરો] પૂરેપૂરો વહેમાઇ ગયો હતો. એ બેઠો
એઠો સહુનાં મ્હોં પર પાણી છાંટે છે. સહુને સમજાવે છે કે
“ભાઇ, આજની રાત ઉંઘવું રે’વા ઘો !”

વારે વારે પાણી છંટાવાથી લોમો ધાધલ ખીજાઇ ગયો.
“એલા માત્રા ! ભણું તેં ચૂડીયું પહેરી છે ? માળા
આવડો બધો બહીકાળવો ?”

“આ લ્યો ત્યારે; હવે જે કાઇ પાણી નાખે, કે એક
ખીજને જગાડે, એ બે બાપનો હોય.”

એટલું બોલી માત્રા વેગડ માથાં ઝુધી સોડય તાણીને સઇ
ગયો. થોડીક વારમાં તો આખી મંડળીને ધારણ વળી ગયું.

અધરાત ભાંજ્યા પછી ધ્રાફડનું નાળું શત્રુઓની જમમીઓ
પેટાતાં જાણે સળગી ઉઠ્યું. જૈતો લાલુ બોલ્યો,

“ભોળ માંગાણી ! પ્રથમ અમે જઇને વાવડ કાઠીએ છીએ.
જો જાગતા હશે તો અમે કહેશું કે મેં માન દાખલ આવ્યા
આવ્યા છીએ ! ને ઉંઘતા હશે તો સહુને બોલાવી લેશું.”

ડેલીએ આવીને જોયું તો ડેલી ઉઘાડી ફટાક પડી છે. અંદર આવે
ત્યાં પચાસ નાખોરાં બોલે છે. થયા સહુ બેળા. સતેલા શત્રુઓને

માથે તરવારોની પ્રાછટ બોલવા મંડી, પણ દેકારામાં ને દેકારામાં બે જાણુ જાગી ઉઠ્યા. ડેલીનું કમાડ ઉઘાડું મૂકાવનાર અને માત્રા વેગડને પાણી છાંટતો અટકાવનાર લોભો તો આંખો ઉઘાડીને આ કતલ જોતાં જ ભાગ્યો. ગઢ ઠેકીને ગયો. પણ ઠેકતાં ઠેકતાં ગઢ ઉપર એની કાછડી પડી રહી. એવી ભુઝાઇનો એ ભાગ્યો. [પાછળથી એણે કાછને ત્યાં પખાલ હાંકેલી.]

ત્યાં માત્રા વેગડ ઉઠ્યો. એની માને એકનો એક હતો. પણ માત્રા ભાગે નહિ. ખીજા બધાની લોથો ઢળી પડી હતી, તેની વચ્ચે એકલે હાથે પડકાર કરીને માત્રાએ ટક્કર લીધી. પણ ત્યાં તો એને માથે ઝાટકાના મે વરસી ગયા.

ગઢ ઠેકીને લોભો ગયો, વઢતે બાવલ વીર
(પણ) સ્વધર્મું સોઠ સધોર મોત તાહાળું માતરા !

[લોભો તો પોતાના વીર બાવા વાળાના યુદ્ધ વિખતે ગઢ ઠેકીને આઘ્યો ગયો. પણ હે માત્રા વેગડ ! તેં તો તારું મોત સુધારી લીધું.]

એમ માત્રાનું મોત સુધારીને શત્રુઓ અંદર ગયા. બહારથી ભોજા માંગાણીએ પડકારો દીધો કે

“બાવા વાળા ! હવે તો બાછડીની સોડય મેશ્ય. હવે તો એઝલ પડદો ઉપાજ.”

“ ભોજા, આવું છું. ઉભો રે’જે. ઉતાવળો થાઇશ મા.”

ઝોરડામાંથી એવો પડકારો આવ્યો. બાવાવાળાએ ભરનીંદરમાં પડેલી પોતાની નવી રાણી આઘ રાઇઆઇને હાગવેથી અંગૂઠો ઝાલીને ઉઠાડી. જયજી ઉઠેલી કાઠીઆણીએ પોતાના સ્વામીનું રૂપ સ્વરૂપ બાળ્યું. ભાળીને બોલી,

“ શું છે દરબાર ? ”

“ કાઠીઆણી, તું ભાગી નીકળ ! ” એમ કહીને બાવાવાળાએ એલી વાર રાઇઆઇનું મ્હેં પાળ્યું.

“ શું છે ? ”

“મારે છેલ્લે ક્યારે પાણી આવી ગયાં, દગો થયો. દુશ્મનો બહાર ઉભા છે.”

“તે તમારું કહેવું શું છે દરબાર ! હું ભાગી નીકળું એમ ને ?” માર્મિક કટાક્ષે કાઠીઆણી તાકી રહી.

“ના ના, હું તને બદનામું નથી દેતો, પણ આપણા વંશનો દીવો ન ઓલવાય એ આશાએ કહું છું કે ભલી થઈને તું લુંઘીયા બેળી થઈ જા !”

“વંશ સાદું ! કાઠી, વંશ તુંને વાલો છે, ધથી વધુ વાલું અંજીની જાતને કાંઈક હોય છે, ખબર છે ને ?”

ત્યાં તો બહારથી હાકલા થયા, “બાવાવાળા, નીકળ ! બારો નીકળ ! બહુ લુડો દેખાઈ ! હજીયે વાતું ખુટતી નથી ?”

“કાઠીઆણી, મારું છેલ્લું કહેણ છે હો ! અને મેં એકને મારી છે, લુંઝાઈએ મારી છે, તેનું પ્રાચક્ષિત કરવા દે. મારાં પાપ થોવા સારૂ ભાગી છુટ-તારો જીવ ઉગારવા સારૂ નહિ.”

ડગક ! ડગક ! આંસુડાં પાડતી કાઠીઆણીની બેય આંખોમાં છેલ્લી પળે બાવાવાળાએ પોતાની પહેલી સ્ત્રીની પ્રતિમા તરવરતી દેતી, ખીજ બાજુ બહારથી પડકારા ને મેણાંની ઝડી પડતી સાંભળી. કાઠીઆણીને થંભેલી દીકી, બાવાવાળાએ દોડીને રાખ-બાઈનું કાંડું જાલ્યું. ધક્કો દઈને નાઠાબારી તરફ કાઢી. બહાર કાઢીને નાઠાબારીને પાછી અંદરથી સાંકળ ચડાવી. કાઠીઆણીનાં છેલ્લાં કુસકાં સાંભળ્યાં. અને પાછો ઓરડે આવી સાદ દીધો.

“આવું છું બોજા ! ઉભો રેજો !”

બહાર ઉભેલાઓને અંદરથી બાજરની સાંકળીઓના ખણખણાટ સાંભળાણા.

“એ બાવા વાળા !” બોજો જીમ દીધી, “બાવો વાળો ઉઠીને અટાણે કાપડું શું પહેરી રહ્યો છે ? પ્રાણ બહુ બાળા થઈ પડ્યા તે બોલના બાજરે બચાવવા છે ? તારા નામનો દુહો તો સંભાર !

બાવો ડગલાં બે, (જી) બારથમાં ખાઈ બારે,
(તો તો) મલક માથે મે, વાઘાહુર વરસે નહિ

[બે રણસત્રામમાં બાવાવાળો પાછા પગલાં બેરે તો તો હે વાવાના પોત્ર ! દુનિયામાં વરસાદ ન વરસે.]

“આ લે ત્યારે આ કાપડું !” એમ બોલીને બાવાવાળાએ કમાડ ઉઘાડ્યું. હાથમાં બખ્તર હતું તેનો છૂટો ધા ક્યો, અને એ ધાથે સામા આદમીનો જન લીધો. પછી કુલો તલવાર લઇને ઠેકાને જ્યાં ધા કરવા જાય છે ત્યાં તો તરવાર ઓસરીની આડીમાં પડી. પડતાં જ એ કટકા થઇ ગયા. હાથમાં હુંડી જ તરવાર રહી. અને બીજું હથીઆર લેવા જાય ત્યાં તો બોદા સીદીએ એને માથે ઝાટકાના મે વરસાવીને ગૂડી નાખ્યો.

“બાવા ભાઈ !” બોલે માંગાણી બાવાની છેલ્લી ધડીએ મોલ્યો, “ અન્યાયને ઇશ્વર નથી સાંખતો હો.”

સાંભળીને બાવાવાળાએ આંખો બીડી. અને બાવાની કુઇ (માત્રાની મા) બહાર નીકળ્યાં.

“બોજ ! કાળમખા ! હવે તો તેં તારો કાળો કામો કરી લીધો છે. હવે તમે સહુ રસ્તે પડો બાપ !”

“ના કુઇ, અમે કાઠી છીએ, માત્રાને અને બાવાવાળાને દેન દીધા પહેલાં નહિ જઇએ.”

“બખ્તરદાર, મારા બાવાના! શબને કાઢ અડશે મા.”

“ તો આ લ્યો, આ અમે આધા બેઠા.”

મોણીએથી ચારજોને બોલાવી બાવાવાળાના શરીરને દેન પાડ્યું. મારવા આવનારા પણ મસાણે જઈને આવડયા.

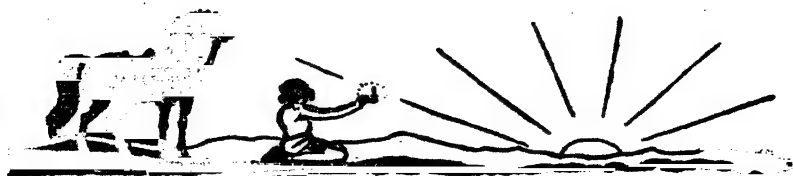
એ રીતે અનેક નિર્દયતાનાં કૃત્યો કરીને, પોતાની બીજી સ્ત્રીને બચાવવા સિવાયની અન્ય કશી પણ ખાનદાની દાખલવા વચર છવીસ વર્ષની આવરણ અતમ થઇ ગઇ. એના અગ્નિતોએ માથા પર ફાળીયું ઢાંકીને મરણીયા ગાયા:—

વીસાણાની વાડીએ ઠાઠ કચારી થાય
વેરાણા બાવલ વન્યા ધરતી ખાવા ધાય.

[વીસાવદરની વાડીઓમાં દાયરા લશતા અને હસુબાના ઠાઠ માઠ નમતા. પરંતુ હવે તો બાવાવાળાની ગરહાળરીમાં એ બધા આનંદ ફડી ગયા છે. ધરતી ખાવા ધાય છે.]

મત્યહીણા તેં મારીયો છાની કીધલ ચૂક
ટૂંકું ગરવાનું ટૂંક બારવટીયા તું બાવલો.

[અરે મતિહીન માન્યો ! તેં છાનામાનાં આવીને બાવાવાળાને માર્યો ! એ મરતાં તો બહે બિરનારનું એક શિખર વટી પડ્યું હોય એવું દુઃખ થાય છે.]

કેષ્ટન ઝાંટે પોતાના હાથનું લખેલું જણાવે :—

હિન્દુસ્થાન અને અરબસ્તાનના ચાંચીઆ લોકો ને કાઠીઆવાડ અને કંજના કિનારા ઉપર ઉપદ્રવ કરતા હતા તેને દાબી દેવા માટે સે. ખા. ખે. ગાયકવાડ સરકારે દરિયાઇ લશ્કર સ્થાપ્યું હતું, એનું આધિપત્ય ધારણ કરવાને વડોદરાના રેસીડેન્ટ કેષ્ટન કારનોડની માગણી ઉપરથી મુંબાઇ સરકારે ઇ. સ. ૧૮૧૩માં અને નીચે. અત્રે કેલકાતને પકડી મારી નાખ્યા, અને ઇ. સ. ૧૮૨૦માં તેઓ એટલા તો નિર્બલ થઇ ગયા કે ગાયકવાડને આ ખાતું નહિ રાખવાની જરૂર બધાવાથી તેણે કાઠી નાખ્યું, ત્યારે અને એવો દુઃખ લખી માગ્યો કે “તમારે વેલણ બંદર અગાઉ કીવ બસિરનું સ્થાનક છેાડી જમીન રસ્તે અમરેલી બડું. અને ત્યાં ગાયકવાડના તમા કાઠીઆવાડના સર મુંબાએ તમારા બહાનું નાજ સેવિયો.

“રસ્તામાં મારા ઉપર એક કાઠી બારવડીયો, નામે બાવો વાળો, તેણે પાંત્રીસ ઘોડેસવારો સાથે હુમલો કર્યો. મારા ખાસદારને જીવથી માર્યો. મારી પાસે ફક્ત કુમચી હતી હતી તેથી હું પોતે સામે થઈ શક્યો નહિ. પ્રથમ ન્યારે અમારે ભેટભેટા થયા ત્યારે બાવાવાળાએ મને કહ્યું કે “મારા કામમાં તમારી સલાહ લેવાની છે.” આ બહાનું બતાવીને તેણે મને ઘોડેથી ઉતારાવ્યો. મારાં માણસોને પરાધીન કર્યા, એટલે મને ઘોડા પર બેસીને તેની ટોળી સાથે જવાની જરૂર પડી. તેઓ મને ગિર નામના મોટા જંગલમાં લઈ ગયા, ત્યાં તેઓએ મને બે માસ અને અને સત્તર દિવસ એક પહાડની ટોચ પર કેદી કરી રાખ્યો. આ સંધળો સમય બે હથિયારબંધ માણસો મારા ઉપર નાગી તરવાર લઈને ચોક્કસ રાખતા હતા. દિવસ રાત વરસાદથી ભીંજીનેલી ભેખડમાં હું રૂનો, તેમાં અપવાદ માત્ર બે રાત્રિ હતી. આ બે રાત્રિ અમોએ દોસ્તીવાળા ગામમાં ગુન્નરી, ત્યાં જવા મને તે ટોળી ફરજ પાડી લઈ ગઈ. આ ફેરામાં પ્રસંગોપાત મને ઘોડા ઉપર સવાર થવા દેતા. પણ હરવખત એક ભેરાવર ટોળી મને વાંટી વળતી, તેથી નાસ્તી જવાની કોઈ પણ કોશીશ કરવી એ મારે માટે અશક્ય હતું.

“એક ગામમાં, કે જે બાવાવાળાને અનુકૂલ હતું, તેમાં સ્ત્રીઓએ મારો પક્ષ ખેંચ્યો, અને મારી સાથે ધાતકી વર્તણૂક ચલાવવા માટે તેને તથા તેનાં માણસોને કબજો આપ્યો. પ્રતિકૂળ ગામડા પ્રત્યે તે ટોળાને એવો રીવાજ હતો કે દરવાજા સુધી ઘોડે બેસીને જવું અને નાનાં બાળકો રમતાં હોય તેનાં માથાં કાપી લેવાં, અને પછી પોતાના એ શાપિત પરાક્રમ માટે હરખાતા ને હસતા ચાલ્યા જવું. દિવસનો ખૂનનો ફેરા કરી પોતાના મુકાબ પર આવતા ત્યારે “મેં આટલાને માર્યા” એમ જીવાન કહીએ મગજ ખી કરતા. અને એક દિવસ તો મેં ધરડા કાઢીએને તેમને એમ ચોકસીથી સવાલ કરતા સાંભળ્યા કે,

“શું તમારી ખાત્રી છે કે તમે તમારા ભોગ થયેલાને માર્યો જ છે ? એનો એવો જવાબ મળ્યો કે “હા ! અમે અમારી બરછીને તેના શરીર સોંસરવી નીકળેલી બેઠ અને અમને ખાત્રી થઈ છે કે તેઓ મરી ગયા.” એક વાહ કાઠીએ ટીકા કરી કે “બાઈ ! બીજા કોઈ પ્રાણી કરતાં માણસને જીવથી મારવું વધારે વિકટ છે. ત્યાં સુધી રસ્તાની એક બાજુએ ધડ અને બીજી બાજુએ માથું ન જીવો, ત્યાં સુધી એ મરી ગયો એમ ખાત્રી ન રાખવી.”

કેટલીક વખતો જાન બાવાવાળો અડીચાની બેસાન હાલતમાં મારી પાસે આવ્યોને બેસતો અને મારા ઉપર પોતાનો જમીયો જમામીને પૂછતો કે “કેટલી વખત આ જમીયો ફલાયો હોય” તો તમારું મૃત્યુ નીપજે ?” હું

જવાબ આપતો કે “હું ધારૂં છું, એક જ ધારૂં મારું કમ પડી ન્ય. માટે હું મારા રાજુ છું કે તેમ કરીને તમે મારા આ કુખનો અંત આણુશો.” તે જવાબ આપતો કે “તમે એમ ધારતા હસો કે હું તમને નહિ મારૂં! પણ માછી જેટલાં માછલાં મારે છે તેટલાં મેં માણસો માર્યા છે. તમારો અંત આણુતાં હું જરા થે વિચાર નહિ કરું. પરંતુ તમારી સરકાર મને મારો ગીરાસ પાછો અપાવે છે કે નહિ એ હું જોઈ છું. જે થોડા વખતમાં પાછો અપાવશે તો હું તમને છૂટા કરીશ.”

“ટાળી લૂંટ કરવા બહાર નીકળતી ત્યારે દિવસનો ધણો વખત ઉઘ્યા કરતી. રાત્રિયે દરેક ઘોડાની સરક તેમ સવારના કંડા સાથે બાંધતા. ન્યારે ઘોડા કંધક અવાજ સાંભળે ત્યારે તાણુખેચ કરે કે તૂર્ત તેઓ ઉભા થઈ જતા. ખોરાકમાં બાજરાનો રોટલો અને મરચાં, ને મળી શકે ત્યારે તેની સાથે ફૂધ : મને પણ એ જ ખોરાક આપતા. x x x

“તેઓમાં બે જુવાન પુરૂષો હતા, કે જે મારે માટે કાંઈક લાગણી બતાવતા. x x મારા છટકારા માટે તેઓ પ્રયત્નો કરતા અને મને હિંમત આપતા. પ્રસંગોપાત ન્યારે તક મળતી ત્યારે પોતે કેટલાં માણસો માર્યા તે વિષે, અને ન્યારે પૈસાદાર મુસાફરો માગેલી રકમ આપવાની ના પાડે ત્યારે ક્યા ઉપાયો પોતે યોજતા તે વિષે તેઓ મને બાણ કરતા. આ ઉપાય એ હતો કે એ બાપડાં કમનસીબ મનુષ્યોને પગે દોરડાં બાંધી તેઓને ઉધે માથે ગરદીએથી કુવામાં ઉતારીને પાણીની સપાટી સુધી ઉતારતા ને ઉપર ખેંચતા. માગેલી રકમ આપવાની કમુલ્લાત ન કરે ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે સોંચ્યા કરતા. કમુલ થાય ત્યારે છૂટા કરીને કોઈ આકલીયા ઉપર હુંડી અથવા કાગળ લખાવી લેતા. ને જ્યાં સુધી રકમ પહોંચતી ન થાય ત્યાં સુધી કેદ રાખતા. x x x

એક તોફાની રાત્રિ મારાથી કઠી નહિ વિસરાય. એ જાત્રા મોકલું તાપણું કરીને ફરતા બેડા હતા. સિંહ અને બીજાં હિંસક પશુઓ મર્જના કરતાં હતાં, છતાં પણ મારું શું કરવું, તે વિષે તેઓ ચર્ચા કરતા હતા. હું એ સાંભળી શકતો હતો. માણસો ફરીઆદ કરતાં હતાં કે “સાહેબને કમરે અમે બબ્બે મહિનાથી જંગલમાં છીએ. બાયડી છાકરાં દાણા વગર માથામાં હેરાન હેરાન છે. તેથી અમે હવે રોકાવાના નથી. તેના સરદારે જવાબ દીધો કે “ચાલો એને મારી નાખી બીજે ક્યાંઈક બહારી જઈએ.” પણ માણસોએ વાંધો બતાવ્યો કે “અમેને લશ્કર મોકલીને અમારાં બાળ-બચ્ચાને દેદ કરે ને કુખ આપે.” તેથી ઉવટ એમ કહું કે અમારાં તો મને કમળો રાખવો. ઉવટ મારો છટકારો પોલીસીકલ એજન્ટ કમ્પાત મિલેન્સાન મારફત આ પ્રમાણે થયો. તેણે નવાબ સાહેબને સમજાવ્યા કે “જે કાલી-

એએ બાવાવાળાનું પરમજીવે નેર નેલમથી લઇ લીધું છે, તેની પાંસેથી તમારી લગ ચક્ષાત્રને બાવાવાળાને તેનો ગ્રામ પાછો સોંપાવે." બાવા-વાળાની ધારેલી મુરાદ બર આવી એટલે એણે મને છાડ્યો.

“મારી કે દરમીઆન મારા ઉપર એ દુઃખો પડ્યાં તે લગભગ અસહ્ય છે. રોજ સાંજે હું પ્રાર્થના કરતો કે હે પ્રભુ ! મને વળતું સવાર દેખા-
લીશ નહિ ! એક માસ સુધી તો શરદીને લીધે મારાથી છુટ કાઢી શકાયાં
નહિ. છેવટ મંદવાડથી નખજો. થઈ ગયો ત્યારે જ છુટ નીકળ્યાં. સખત
ઠાઠીઓ તાવ આવવા લાગ્યાં તેની સાથે પિત્તાશયને સોભે થઈ આવ્યા.
આ સ્થિતિ છતાં ખુલ્લી હવામાં ઉઘાડા પડ્યા રહેવાનું, તેથી મને સન્નિ-
પાત થઈ આવ્યો. ન્યારે મને છૂટા કરવામાં આવ્યો ત્યારે પગથી માથા
સુધી ઉઘઈ ચોટિલી તેવી સ્થિતિમાં રાત્રિયે ખેતરમાં રજળતો પડેલો હું
હાથ લાગ્યો. x x x x”

આ ઉદ્ધારેના ઉત્તરમાં મી. સી. એ. કીનકેડઝ આઇ. સી. એસ. પોતાના " ધ આઉટલેડ ઓફ કાઠીઆવાડ " નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે:- "અલખત આપણે બધા પણ ને એવી કેટલાં પડયા હોત, તો આપણે કેટલે આંદ કરતાં પણ વધુ સખત બાપા વાપરત. તેમ છતાં આવાવાળાના પક્ષમાં પણ થોડું કહી શકાય તેવું છે. બેશક ખારવડાંમાં નાનાં બચ્ચાંની ગરદનો કાપવાની પ્રથાનો બચાવ કરવાનું તો સુસ્કલ છે, છતાં, લઠાઇની માફક ખારવડું પણ સુવાળે હાથે તો નથી જ થઇ શકતું. કદાચ દુસ્મનોનાં ગામડાંવાળાઓએ પોલીસને ખાતરી પહોંચાડી હશે, તે કારણસર ખારવડીયાઓએ તેઓને પાડ શીખવવાનું ઇચ્છેલ હશે. પણ સપડાઇ જવાની બહીકે જઠમાં તો પેસી ન શકાય, તેથી તેઓ પાદરમાં જે એક બે છાકરાં દીડાં તેઓને મારી નાખીને ચાલ્યા જતા હશે. બેશક મુકામ પર જઇને તેઓ પોતાનાં પરાક્રમેની બડી બડી વાતો તો કરતા હશે જ. તે સિવાય કેટલે આંદના સંબંધમાં તો બાવોવાળો મુઝવણમાં જ હતો. હેમીલ્કારે પોતાના પુત્ર હેનીઆલ ઉપર જેવી ફરજ નાખી હતી, તેથી જ પવિત્ર ફરજ બાવાવાળાના પિતાએ પણ તેના ઉપર નાખેલી. ને આંદને કેહી શખ્યા સિવાય એ ફરજ કદિ પણ અટા થઇ શકે તેમ નહોતું. યુરોપી લોકોનો પોતે અમલ હોવાથી તે નહોતો. સમજી શક્યો કે પોતે અને પોતાના સાથીઓ જે સંકેટો બેરવાહથી ભોગવના હતા, તેજ સંકેટો અચૂકને માટે તો અસહ્ય જ હતાં. ને જ્યારે એને એ સમજ પડી, ત્યારે એને આ કેહી ઉપદ્રવ રૂપ જ લાગ્યો. એની બિચારી આ દેશીને નાસુભાવ કરવામાં વિધ નાખતી અને લગતાં ગામડાંની કાઠીયા-લીઓના કપા ખવરાવતી."

વાલો નામોરી

નામોરીનો નર છે વડો

રે વાલો ! તારો દેશમાં ડકો

બુજવાળાડું ગામ તેં લાંબું ને ફેળું ચડીયું હજાર
ઉંટ ચોડાં તો આડાં રે દીધાં ધીંગાણું કીધું ધરાર

—નામોરીનો

વાગડ દેશથી ઉતર્યો વાલો આબ્યો હરીપર ગામ
ડુંગર મોવરને ભરતો ઝાલ્યો હૈયામાં રહી ગઈ હામ

—નામોરીનો

જસાપરમાં તો જંગીના દીધા આબ્યા મૂળીપર ગામ
ઓચીતાના આવી ભરાણા મરાણા મામદ જમ

—નામોરીનો

ખરે બપોરે પરિયાણ કીધાં ને લાંબું લાખણપર ગામ
વાંકાનેરની વાડું ચડીયું નોતો લેળો મામદજમ

—નામોરીનો

માળીએ તારું બેસણું વાલો કારજડું તારું ગામ
ટોપીવાળાને તેં જ ઉડાબ્યો કોઠાવાળાના કલામ

—નામોરીનો

મુંબઈ સરકારે તાર કીધા ને ફેળું ચડી હજાર
નાબું બધું કું ધૂશકે છૂટે તોય હાલ્યો તું ધરાર

—નામોરીનો

વાલો મોવર જોટો છાતીએ લેતો સાતસો કમ પર જાય
રંગ છે તારાં માતપિતાને અમર નામ કહેવાય

—નામોરીનો

નથી લીધો તારો લીંગલો વાલો નથી લીધું તારું કામ
બાવલે કોળીએ રાસડો ગાયો રાખું નવેજાડ નામ

—નામોરીનો

વાલો નામોરી

તારા જે નામોરી તણ
 હુંકા ઘા થીયા
 ઇ પાછા પોઠે ના
 વિનતા લેળા વાલીયા

[હે નામોરીના પુત્ર વાલા ! તારા હુંકા હાથની ગોળીઓના ધા જેના ઉપર થાય, એ લોકો ફરી વાર પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે પોઠવાનું સુખ મામી શકતા નથી. મતલબ કે તારા બહાકા અફર જ હોય છે.]

અછ દેશના દેપલા ગામને ચોરે અસલ થળના ઉડીઆની કતાર ઉભી છે. ધઉંલા વાનનો, મધ્યમ કદનો અને એક હાથે હુંકા બારવડીયો બીજા હાથમાં સળગતી જામગરીએ બંદૂક હીલોગતો ચોકમાં ટેલી રહ્યો છે. પંખીકું પણ જાણે કે ઝાડવાં ઉપરથી ઉડતું નથી. એ હુંકા આદમી પોતે જ બારવડીયો વાલો નામોરી. સાવઝ જેવું ગળું જનવીને બારવડીયાએ હાક દીધી.

“જેલીડાઓ ! લુંટવાની વાત તો પછી, પ્રથમ પહેલો એ કમળત સંધીને હાજર કરો, કે જે આપણા દોસ્તની આંસલને અગાધી બાંધે છે.”

બહારવટીયાઓ નાકે નાકે ઝોઝા બાંધીને ઉભા રહી ગયા છે. ગામમાંથી ફૂતરું પણ બહાર જઈ શકે તેમ નથી. જે લાખડ સંધીને સમ્મન દેવા વાલો આવ્યો હતો તે ગામમાં હાજર જ છે. જેની ઝોરતને એ સંધી ઉઠાવી લાવ્યો હતો તે લાખડ પણ વાલા નામેરીની સાથે પોતાનું વેર લેવા આવ્યો છે. પલક વારમાં તો એ ઝોરને આવડે બાંધીને બંદૂકદાર બહારવટીયાઓએ હાજર કર્યો. પાશ્વરી બાયડીના ઝોરને જેતાં જ વાલાએ બંદૂકનો થોડો ચપ્પો. ત્યાં તો સંધી આવીને “એ વાલા ! બાપ વાલા ! તારી ગા’ છું !” એમ બોલતો વાલાના પગમાં ઢળી પડ્યો. તૂટ જ વાલાએ બંદૂકનો થોડો ઉતારી નાખ્યો.

“વાલા ભા ! એ નાપાકને માથે તને રહેમ આવી ગઈ ?” એમ બોલતો એ ઝોરતનો ધણી તલવાર ખેંચીને પોતાના વેરીનું મળું વાલવા ધસ્યો.

આડ હાથ દધને વાલો બોલ્યો “બેલી, હવે કાંઈ એને મરાય ? ગા’ની ગરદન કપાય કદિ ? રે’વા દે.”

એમ કહીને વાલાએ સંધીને પૂછ્યું “એલા સંધીડા, તું ગા’ થાઈ કે ?”

“સાત વાર તારી ગા’.”

“તો ભાં કર.”

“ભાં ! ભાં ! ભાં !” એમ ત્રણ વખત સંધીએ ગાયત્રી માફક ભાંભરડા દીધા. એટલે વાલો બોલ્યો,

“જે લાખડ, બચાડો ગા’ બનીને ભાંભરડા દીધે છે. હવે તારી તરવાર હાલશે ?”

“બસ, હવે મારું વેર વળી ગયું.”

સંધીને છૂટા કર્યો.

“વાલા ભા !” એના બંદૂકદાર સાથીઓ ગામમાંથી આવીને જાહેર કર્યું. “ધરધર ફરી વળ્યા.”

“ પછી ? ”

“ ઝાઝો માલ તો ન જાયો. ”

“ એમ કેમ ? ”

“ આજ મોળાકતનો તહેવાર છે. વસ્તીની બાધયું ધરમાં જેટલાં હોય એટલાં લુગડાં ધરેણાં અંગ ઉપર ઠાંસીતે રમવા નીકળી ગઇ છે. ”

“ ઠીક, હાલો બેલી ! ” એવો ટુકો, ન સમજાય તેવો જવાબ આપીને બારવટીયો બંદુકને ખંભે તોળી મોખરે ચાલ્યો. પાછળ બધા સાથીઓએ પગલાં માંડ્યાં. ઝાંપા બહાર નીકળતાં જ વડલા નીચેથી બસો ઓંઓનાં ઝાંઝરના રમઝુમાટ, તાળીઓના અવાજ અને સર સંભળાણા કે

મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે,
મીડુડી બોલીવાળો મણીઆર
નીમાણાં નેણાં વાળો મણીઆર
ભમ્મરીયા લાલાવાળો મણીઆર.

સહુની આંખો એ દિશામાં મંડાઇ, પણ મુખી બારવટીયો તો જાણે ઉજ્જડ વગડમાં ચાલ્યો જતો હોય એવી બેપર-વાધથી ડમલાં ભર્યે જાય છે.

“ વાલા લા ! બા બાબુએ. ” સાથીએ સાદ ક્યો.

“ શું છે ત્યાં બેલી ? ” વાલાએ ગરવે મ્હોંચે પૂછ્યું.

“ આંહી બાધયું રાસડા રમે છે. હાલો આકડે મધ તૈયાર છે. ટપકાવી લઇએ. ”

“ બેલી જૂમલા ! ” વાલે આંખ રાતી કરીને કહ્યું,
“ ઓરતોનાં ડીઝ માથે આપણો હાથ પડે તો બારવટાનો વાવટો સળગી જાય. ”

“ પણ ત્યારે કાઠીઆવાડથી દેઠ કચ્છ સુધીનો આટલો અંદાજ જાય ? ”

“ સાત વખત અફળ. વાલો બે બાપનો ન્હોય, જૂમલા. ”

વાલાના પ્રતાપમાં અંજલયાં માણસો મુઝે મ્હેયે એની પાછળ, મનમાં ને મનમાં એની તારીફ કરતાં કરતાં ચાલતાં થયાં. વસ્તીમાંથી નીકળીને જેમ સાંઢીઆ રણની રેતીમાં વેગ કરવા લાગ્યા, તેમ તો બંદૂકની ગોળાઓ સમી અસલ થળની સાંઢીયો ઉપર જુજની ફાજને સસવાટા કરતી આવતી લાળી. લગાય એવું તો રહ્યું નથી. ઓથ લેવાનું એક પણ આડવું નથી. રેતી ધખધખે છે. ચારે બાજુ ઝાંઝવાં વળી રહ્યાં છે. સાથી-ઓએ અકગાઇને ધુમ પાડી,

“ વાલા ! હવે શું ઇલાજ કરશું ? ગોળીઓના મે વરસતા આવે છે. ”

“ ઉંટ ઝુકાવો અને ચોફરતા ઉંટ બેસાડી, ઉંટના પગ બાંધી દઇ, વચ્ચે બેસી જાઓ, બેઢીડા ! જીવતાં જનવરનો ગઢ કરી નાખો. ”

સખોસબ સાંઢીયા કુંડાળે ઝોકારવામાં આવ્યા, અને વચ્ચે પારવટીયાનું જૂથ સાંઢીઆનાં શરીરોની ઓથે લપાઇ બંદૂકોમાં દાફગોળા ધરબવા મંડ્યું.

“ મને ભરી ભરીને દેતા જાવ લાઇઓ ! ” એમ કહીને વાલે અકકેક બંદૂક ઉપાડી ઉપાડી, પોતાના કુંડા હાથ ઉપર બંદૂકની નાળ ટેકવી, ઝીણી આંખે નિશાન લઇ જુદા આદ્યું. સાંઢીથી ગોળા છૂટે તે સામી ફાજનાં માણસોમાંથી અકકેકને ધૂર કરતી જાય છે અને સામેથી આવતી ગોળાઓ સાંઢીયાનાં શરીરમાં જ રોકાઇ રહે છે. એવી સનસનાટી અને ગોળાઓની ઘટ્ટિ સાંજ સુધી ચાલુ રહી. દિવસ આથમ્યો અને અંધારું ઉતર્યું એટલે પારવટીયા ઉંટને રણમાં મેલીને નાસી દૂટ્યા.

૨

હરિપર અને ગોલાયાના અગરની વચ્ચે એક જગ્યા છે. બે બાજુએ પાણી આવ્યાં જાય છે, ને વચ્ચે એક ખાડો છે.

દેવના ભાંગીને બારવડીયા આ ખાડામાં આવી આરામ લે છે. પ્રભાતને પહોરે દાયરો ભરીને વાલો ખેડો છે, તેવે એક સાથીએ ગરૂડના જેવી તીણી નજર લંબાવીને કહ્યું “ કાષ્ટક આદમી ઘોડે ચડીને આવે છે ભા ! ”

“ આવવા દીયો. ”

અસવાર નજીક આવ્યો એટલે ઓળખાયો.

“ અરે વાલા ભા ! આ તો તારા બનેલી કેસર જામની ખાયડીને ઘરમાં ખેસાડનારો નાપાક કુંગર મોવર ! ”

“ હેં ! સાચેસાચ કુંગર મોવર ? ” એટલું બોલીને કટ ! કટ ! કટ ! સહુએ બંદૂકના ઘોડા ચડાવ્યા. ધડ ! ધડ ! ધડ ! એક, બે, ત્રણ, એમ સાત ગોળીઓ છુટી. પણ સાતમાંથી એક પણ ગોળી શત્રુને ન આંટી શકી. એટલે વાલાએ ઉંચો હાથ કરીને ઝૂમ પાડી :-

“ બસ કરો ભાઈ, હવે આઠમો ભડકો ન હોય. એની બાજરી હજી બાકી છે.”

તૂર્ત વાલો ઉઠ્યો. શત્રુની સામે જઈને હાથ મિલાવ્યા. હાથ ઝાલીને ઘોડી પરથી નીચે ઉતાર્યો. પીઠ ચાબડીને કહ્યું કે “ આવ ડાડ ! આવ. તારી બાજરી હજી બાકી રહી છે. ખુદાની ઉપરવટ અમારે નથી થાવું. ”

એમ બોલીને કુંગરને દાયરામાં ખેસાર્યો.

સાત બંદૂકોના ભડકા સવારને ટાઢે પહોરે રણમાંથી માળીયા ગામમાં સંભળાયા. અને તૂર્ત જ માળીયેથી વાર ચડી. વાર ચાલી જાય છે, તે વખતે માર્ગને કઠિ ખેતરમાં ઉકરડા નામનો એક યુદ્ધો મીચાણો અને એનો આઠ દસ વરસનો દીકરો દેસળ સાંતી હાંકે છે. વારના મુખીએ પૂછ્યું,

“ એણે કેની કાર ભડકા થયા ? ”

નાનો એકરો દેસળ દિશા બતાવી દેવાની તૈયારીમાં હતો. ત્યાં એના યુદ્ધો બાપે જવાબ દઈ દીધો કે “ ડાડ, અમે ભડકા

તો સાંભળ્યા, પણ આ સાંતીનો અવાજ થાય છે એમાં દરમિયાન નથી રહ્યું.”

તેજ વખતે ખંભે દૂધની કાવડ લઇને એક ભરવાડ હાથે આવે છે. વારે પુછ્યું કે “એલા ગોડળી, બંદૂકના અવાજ કંઈ દરમિયાન થયા ?”

“બાપુ, આ દરમિયાન.” એમ કહીને ગોવાળે આંગળી ચીંધી. વારને તો એટલું જ જોતું હતું. તૂર્ત બંદૂકના કંદા ઉગામી સિપાહીઓએ હાકલ કરી કે

“આલ્ય સાળા સાથે. મોઢા આગળ થઇ જા. દરમિયાન બતાવ.”

ગોવાળે શીલુખાં દૂધની તાંબડીવાળી કાવડ નીચે મેલીને પેલા ખેડુ બાપ દીકરાને કહ્યું “લ્યો ભાઇ, આ દૂધ શીરાવળે. તમારાં તકદીરતું છે !”

બારવટીયા તો પ્રભાતને પહેરે કંઈ ધાસ્તી વગર ખાડામાં એકા છે, ત્યાં તો માળીયાની વાર અચાનક કડકે જઈને ઉભી રહી. બંદૂકદાર પોલીસને ગટાટોપ બંધાઇ ગયેલો. ભાળતાં જ વાલે બંદૂકનો ધોડો ચકાવી ગીરતના સરદારની છાતી સામે જ નાલ્ય નોંધી. નોંધતાંની વાર તો જમાદાર હાથ જોડીને પોકારી ઉઠ્યો “એ વાલા ! તેરેકું બડા પીરકા સોમંદ !”

“બખરદાર ભાઇઓ ! હવે ધા ન થાય.” એમ કહીને વાલાએ બંદૂક હેડી મેલી વાર વાળાને સદેશ દીધો કે

“ભાઇઓ, માળીયામાં અમારા દુશ્મન હોય એને તરવાર બાંધીને આવવાનું કહેજો. અને હેતુ મિત્ર હોય તેને કહેજો કે અમને ધૂનાવવા આવે. અમારે આજ આંહી જ મરવું છે.”

વાલાની માશી પામીને વાર પાછી આવી. થાણદારને વાત જાહેર થઇ. થાણદાર જાતનો ભાડી હતો. ભેટમાં છુરી બાંધતો. મીયાણા જેવાં હતીઆર રાખતો, મીયાણાને પોશાક પહેરતો, અને પોતાના અડધી સિપાઇ મેથા કદીયાને રોજ મુગીના

આંકડા ચક્રવીને પૂછતો કે “જો મેધા, હું મીયાણા જવો લાગું છું કે નહિ ?”

મેધા બિચારો નોકર હોવાથી ડોકું ધુણાવતો કે “હા સાહેબ, સાચી વાત. અસલ મીયાણા લાગો છો હો ! સામી કાંઈ નજર ન માંડી શકે !”

દરરોજ મીયાણાનો વેશ કાઢનાર આ ચાણુદાર તે દિવસ સવારે માળીયાના મીયાણાની હાજરી લઈ રહ્યો છે, ખોંખારા ખાંધને ધમકીઓ આપી રહ્યો છે, તે વખતે આમર મૂર નામના મીયાણાએ વાત કાઢી કે

“સાહેબ, અમને તો પાસ પરવાના આપી આપીને દિવસ રાત હાજરી લઈ લઈ હેરાન કરો છો, પણ ઓલો વાલીયો ફૂટે તો પાસ વગરનો જ રણમાં બેઠો છે, એને એક વાર પાસમાં નોંધાવોને ! એને સજા કરોને ! હાલો દેખાડું. આ બેઠા માળીયાના ચડમાં જ.”

“બોલ મા, તારું સારું થાય ! આમરીયા બોલ મા, મને બિમારી છે.”

વાલીયાનું નામ સાંભળતાં જ એ મીયાણા વેશધારી સાહેબને બિમારી થઈ આવી હતી.

૩

જમનગરનો પોલીસ ડિપરી ઓફીસર સાહેબ કરીને એક ગોરો હતો. ઓફીસર પોતાની ટુકડી લઈને વાલાની ગધે ગધે ભમે છે. એક દિવસ એની છાવણી આમરણની નજીકમાં પડી છે. દિવસનું ટાણું છે. એવે એક ભરવાડ હાથમાં પમરખાં લઈને આસેબર્યો દોડ્યો આવ્યો અને સાહેબને જાહેર કર્યું કે “સાહેબ, ચાલો બારવટીયા બતાવું.”

“જવ સાલા ! નહિ આવેગા.”

“ અરે સાહેબ, પણ ખારવટીયા સપડાઇ ગયા છે. તમારે જરાય જોખમ નથી.”

“ ક્યા હે ? ”

“ સાહેબ, આમરણ બેલાના મોહારમાં સૂકી જગ્યો જાણીને ખારવટીયા ચાલ્યા ગયા, અને વાંસેથી લરતીનું પાણી ખાડીમાં ફરી વળ્યું, એટલે અટાણે ખારવટીયા એક ટેકરી માથે ઉભા થઇ રહ્યા છે, ને ચારે દરે જળખખાકાર છે. ભાગવાની ખારી નથી રહી. પાંચ ભાગે બધા પરોવાઇ જાય તેવું છે. માટે ચાલો.”

“ જવ, હમ નહિ આવેચા.”

“ અરે ફટકા છે તારી ગારી ચામડીને, માળા ફાડીયા ! ”

એટલું કહીને લરવાડ ઉપડ્યો, આવ્યો આમરણ દરખારની પાસે. આમરણ દરખાર તૂર્તજ વારે ચડ્યા. લપાતા લપાતા બરાબર ખારવટીયાની પાછળ જઈને બે જુવાન પકાણાએ વાલાને માથે ગોળી છોડી. બેહોશ થઈને વાલો પડી ગયો. વાલાના સાથી વાગડવાળા જુમા ગડે જાણ્યું કે વાલો મરી ગયો.

“વાઢી લ્યો વાલાનું માથું.” જુમે ફુકમ કર્યો.

“ના, એ નહિ બને, કદાચ મારો ભાઇ હજુ જીવતો હોય.” એમ બેલીને વાલાનો ભાઇ પરબત મોવર આડો પડ્યો.

ત્યાં તો બેશુદ્ધિમાંથી વાલો બેઠો થયો. પોતાના ઉપર ગોળી છોડનાર બે જુવાન પકાણાને પોતે ખોપરી ઉપર ગોળી લગાવીને માથાં ફાડી નાખ્યાં. સાંજ સુધી ધોંગાણું કરીને વાર વહી ગઇ. એટલે પછી વાલાએ જુમા ગંડે કહ્યું,

“ જુમલા, તારે મારું માથું વાઢવું તું ખરું ને ? હવે તારે ને મારે અંજળ ખુટી ગયાં, માટે ચાલ્યો જ બેલી.”

જુમો મંડ ત્યાંથી જૂદો પડ્યો.

એ ધોંગાણામાં વાલાને પણ ખંભા ઉપર પકાણીની ગોળી વાગી, અને ખારવટીયા નાસી છૂટ્યા. પોતાના આશરાના સ્થાનમાં જઈને વાલાએ સાથીને કહ્યું,

“ બેલી, કાપ છુરી લાવજો તો. ”

છુરી લઇને વાલાએ પોતાને જ હાથે, પોતાને ગોળા વાગી હતી તે જગ્યાની અંદરના માંસમાંથી ભાંગેલાં હાડકાની કરચે કરચ બેહાર કાઢી નાખી. માણસો જેમ રક્ષાં કે માંસની અંદર પડેલા છિદ્રમાં અરધી છુરી ચાલી જાય છે, છતાં વાલો નથી ચુંકારે કરતો, કે નથી એ પોતાનો હાથ પાછો ચોરતો.

એક મહિના સુધી વાલો પડે રહ્યો.

૪

વૈશાખ મહિનાને એક દિવસે બાર હથીઆરખંધ સિપાઇની ચોકી સાથે ત્રણ ચાર ગાડાં ચાલ્યાં જતાં હતાં. અને ગાડાંની અંદર દફતરો ભર્યાં હતાં. સાથે એક સીરેસ્તદાર બેઠો હતો. જામનગરને ગામડે ગામડેથી રસ્તામાં સિપાઇની ટુકડી ગોવાળોના ઘેટા, કણ્ણીઓનાં દૂધ અને લૂવાણાઓની ટુકાનનાં લોટ દાળ ઘી અંદકના કંદા મારી મારીને ઉધરાવતી જતી હતી. ત્યાં તો જામનગરની જ સરહદમાં બારવટીયાનો બેટો થયો. વાલાએ પડકારો કર્યો કે,

“ ખચરદાર, ગાડાં થોભાવો. ”

સિપાઇઓ અંદક ઉપાડવા જાય ત્યાં તો બારવટીયાની નાળ્યો એકેએક સિપાઇની છાતીને અડી ચૂકી. સિપાઇઓ હેબત ખાઇ ગયા. વાલે હાકલ કરી,

“ જો જરીકે હલ્યા ચલ્યા છો ને, તો હમણું બાઇડી-છોકરાંને રક્ષાવી દઇશ. બોલો, ગાડામાં શું બધું છે ? ”

“ સાહેબનું દફતર. ”

“ કયો સાહેબ ? ”

“ નગરના પોલીસ ઉપરી ઓફીસર સાહેબ. ”

“ ઓહો ! ઓફીસર સાહેબ ? અમને ભેટવા સાડ બાયડો અમને પડકાર કરે છે એ જ ઓફીસર કે ? અમારી બાતમી

લેવા મરીમોને સતાવે છે એ કે ? બેલીકાઓ ! ઓકાનરનાં દફતરને દીવાસળી મેલીને સળગાવી મેલો. ”

થોડી વારમાં તો કાગળીયાનો મોટો ભડકો થયો. દફતર બળીને ખાખ થઇ ગયાં.

“ ક્યાં છે તમારો ઓકાનર સાહેબ ? ”

“ બાલાચડી. ”

“ બાલાચડીમાં હવા ખાતો હશે ! કહેજો એને કે તમને વાલે રામ રામ કહેવાયાં છે. અને એક વાર મળવાની ઉમેદ છે. અને આ સીરેસ્તદારનું નાક કાપી દ્યો ભાઇ. ”

“એ ભાઇસાળ ! હું બાલાચડી છું. તમારી ગો છું. મારો જન્મમારો બગાડીશો મા. ”

“કીક બેલી, છોડી મેલો એને.”

૫

મામદ જામ

મચ્છુ નદી ખળખળ ખળખળ ચાલી જાય છે. એને કઠિ બે બુવાનો ખેડ છે. બન્નેની આંખમાં યુનસ, શરમ અને નિરાશા તરવરે છે.

“ સાચેસાચ શું શીટઝરાલ સાહેબ, અલાણા ? ” એક જણએ અંતરની વેદના સાથે પૂછ્યું.

“હા ભાઇ મામદ જામ, શીટઝરાલ સાહેબની સાથે જ તારી ઓરતને મહોબ્બત છે.”

“ ગોરો ઉડીને, કાકીઆવાડો પોતીટીકાલ ઉડીને મીયાણાની બાયડી માથે નજર કરે ? ભોરીંગને માથેથી પારસમણિ ઉપાડે ? ”

“તું નામદ છે, તારાથી શું આવતું હતું ? ”

“ અલાણા ! કહેજુ ઉકળે છે-તેલની કડા જેવું. અરરર ! ઓરત બદલી, પછી ક્યાં જઇ માથું નાંખવું ? ”

“ અને બીજી કારથી આ નવી મા સોઢી : આપણને જીવાઈ ન દીધે, ને આપણે બૂખે મરવું ! ”

કાળભર્યો મામદજીમ પોતાને ઘેર ગયો. પા શેર અશીણ છુટ્યું. તાંસળી ભરીને પોતાની ઓરત સામે ધરી દીધું.

“ અરે મીયાડ ! ” બાઈ મ્હોં મલકાવતી બોલી, “ ઠેકડી કાં કર ? ”

“ ઓરત ! આ શરીરે તો હવે તું સાહેબની પથારીનું સુખ ભોગવી રહી. ખુદા પાસે જઈને મદમનો અવતાર માગજે-લે ઝટ કર. ”

“ અરે ખાવંદ ! તું આ શું બોલે છે ? ચંદણને માથે કુવાડો નહોત્ય. ” એટલું બોલી આ સોળ કળાની હતી તે એક કળાની થઈ ગઈ.

“ લે વગલાં મ કર. પી જા. ”

“ ઠીક ત્યારે અલ્લા બેલી ! ”

એટલું બોલીને જીવાન બાઈ અશીણની તાંસળી ચટચટાવી ગઈ. ઉપર એક શેર મીઠું તેલ પીધું. સાંડ્ય તાણીને સૂઈ ગઈ.

મામદ જીમ ઉડીને બહાર ગયો. અલ્લાએ બેઠો હતો તેની સાથે વાતો કરવા લાગ્યો :

“ શું કરવું અલ્લા ? બેચ કાળા નાગણીયું, પણ બેચ ઓરતો. એને માથે ધા હોય ? ”

“ મામદ જીમ ! હણનારને તો હણીએ જ. આ નીકળી સોઢી મા. દેને એના ડેખામાં. ”

મામદ જીમે નવી મા સોઢીને નીકળતી લાળી. પણ એનો હાથ થયેયો. એટલે તૂર્ત જ મામદ જીમની ભરેલી બંદૂક તૈયાર પડી હતી તે ઉપાડીને અલ્લાએ જીમની દાગી. ગાળી છૂટી. સોઢી મીયાણી આવી જતી હતી તેની જાતીની આરપાર નીકળી ગઈ.

મરતાં મરતાં સોઢીએ જુબાની આપી કે મને મામદ જામે મારી છે. બંદૂક પણ મામદ જામની હતી. બન્નેને કેદ પકડ્યા.

અલાણો સાક્ષી આપે છે કે “સાહેબ, સોઢીને મેં મારી છે. મામદ જામ નિર્દોષ છે.”

મામદ જામ તકરાર કરે છે કે “ના મહેરબાન, મેં મારી છે. જુઓને આ બંદૂક પણ મારી છે. અલાણો ખોટો છે.”

કચેરીમાં મુન્સફને તાબજુબી થઇ ગઇ કે આ બેય જુવાનો એક બીજાનાં ખુન પોતાને માથે ઝોઢી લેવાની કેવી છાતી બતાવે છે !

મામદ જામ ઉપર બીજું તોહમત ઝોરતના ખૂનનું મૂકાયું.

અલાણાને સાત વર્ષની સજા મળી, અને મામદ જામને કાળા પાણીનો ફેંસલો મળ્યો.

૫

અમદાવાદથી ઉપડેલી રાતની ગાડી, અધવાત ગળતી હતી તે વખતે, સૂસવાટા મારતી અને વગડામાં પાવા વગાડતી પૂરા વેગમાં ચાલી જાય છે. એના એક ડબ્બામાં ત્રીસ હથીઆરધારી સિપાહીઓ અને એક જમાદારની ચોઢી નીચે સાત કાળા પાણીની સળ વાળા બારવટીયાઓ એક બીજાના મ્હોં સામે જોઈને બેઠા છે. એક જોરાવર મામદ જામ છે, અને છ ધનાઢાના મીયાણા છે.

મહીસાગરના પૂત્ર માથે આવીને ગાડી ધીરી પડી. ચોઢીદાર સિપાહીઓમાંથી થોડા જીજુ જરા ઝોલે ગયા. બારવટીયાએ એક બીજા સામે આંખોની ઇશારત કરી. હાથમાં બેડી, પગમાં બેડી, હલવું મલવું રહેલું નથી, છતાં સહુ એક સામટા કુલા. હાથની બેડીઓ ચોઢીવાળાની ખોપરીમાં ઝીંકી, હથીઆર ઝુંટવી, બે તણને ઠાર કરી, મહીસાગરમાં ધરબારી હલગો મારી. પેલીસા હાંકળા ફાંક્યા બની કાંઈ જોઈ શક્યા નહિ કે આ શું થયું.

રીડીયા પાટવાની પણ હામ ન રહી. ત્યાં તો ગાડીએ ઘણો પંથ કાપી નાખ્યો.

હાથમાં પોલીસોનાં હથીઆર સોતા, અને પગમાં બેડીઓ છે છતાં, આરવડીયા મહીસાગરનાં વાંસજળ પાણીને અધાત્રાસાં વીંધવા લાગ્યા. ચુપચાપ માણસાંની માફક તરતા તરતા સામે કિનારે પહોંચ્યા. છ જણાએ પોતાના પગ પથર પર રાખી, હાથ વડે પથર મારીને પોતાની બેડીઓ તોડી નાંખી. પણ મામદગમને પગ સોઝી ગયો હતો. એની બેડી ચપોચપ થઈ જવાથી ત તૂટી. તેમ જ બેડી તૂટ્યા સિવાય એનાથી ચક્રાય તેવું પણ ન રહ્યું. એણે છયે સાથીઓને કહ્યું,

“બેડીઓ, તમે ભાગવા માંડો. હમણાં વારં છૂટી જાણજો.”

“તમને છોડીને તો અમે નહિ જાઈ, મામદગમ.”

“તમે હુજગત કરો મા ભાઈ ! હું જીવીશ તો નક્કી આવીશ. પણ તમે બધા નાહકના શીદ ભીંત હેઠળ કચરાઈ મરો છો ?”

છયે જણા રોષ પડ્યા. નહોતા જતા. મામદગમને આકરા કસમ આપી રવાના કર્યાં અને પોતે પાછો મહીસાગરમાં પડ્યો.

ઉભે કાંઠે તરતો તરતો, કાંડાને ઝાલી ઝાલી ત્રણ ચાર ગાઉ આધે નીકળી ગયો.

બહાર આવીને એક પથર લીધો. પોતાની પાસે પોલીસ જમા-દારની ઝુંટાવેલી કીરીચ હતી તેના બે કટકા કર્યા. એક કટકાથી ખીજા કટકાની ધાર ઉપર દરવત જોરા આંકા કર્યા.

એવી રીતના કરવત વતી પોતાની બેડી ધસી ધસીને કાપી. હવે એના પગ મોકળા થયા.

લાગ્યો. એક જ દિવસમાં સાઠ ગાઉની મઝૂર કરી ! માર-વાડની સીમમાં લાગ્યો જમ છે. વેશ તો કેદીનો જ છે.

મારવાડના બાટ લોકો દોર ચારે. એણે લાલ્યો. “એલા, કો'ક કેદી લાગે !”

પકડી લીધો. મુખીને સાંધ્યો. મુખીએ દયા બતાવી. ખરચી માટે રૂપીઆ દીધા. કહ્યું કે “ માંડ લાગવા. ”

વડોદરાના ચડમાં નવુંપર ગામ છે: ત્યાં મામદળમ આવ્યો. અમદાવાદની જેલમાં ઉમરખાન નામનો નાયક પોતાનો ભાઈ બંધ હતો, એની બહેનને ઘેર ગયો.

રોટલો ખાય છે ત્યાં ઉમરખાનનો બનેલી આવી પહોંચ્યો. ઝોળખ્યો. થોડાની સરકથી મામદળમને ઝકડ્યો. લઇને હાલ્યો વડોદરે સોંપવા.

માર્ગે ઉમરખાં મળ્યો. સાળો બનેલી લડયા. ઉમરખાંએ બનેલીને ઠાર કર્યો. “ મામદળમ ! આ લે આ તમચો, આ થોડો ને આ રૂપીઆ પાંચ. લાગી છૂટ. તારાં તકદીરમાં હોય તે ખરું. પણ અટાણે તો તને અદલાએ ઉગાર્યો છે. ”

“ ઉમરખાં ! થોડીક ભાઈબંધી સાદુ થઇને સગી બહેનનો ચૂડો ભાંજ્યો ! ધન્ય છે તને ભાઈ ! ” એટલું કહીને મામદળમ ચાલ્યો. થોડો વડોદરાની ગુજરીમાં વેચ્યો. ગાડીમાં બેસીને વઢવાણ ઉતર્યો. અમરસંગ દરબારના વાવડી ગામે આવ્યો. ને હવે તો પોતે સાંઇને વેશે છે.

દરબાર ઘેરે નહિ. ડેલીએ સિપાઇ બેસે છે એણે ઝોળખ્યો. સિપાઇએ ગઢની ગોલીને રાખેલી. તેના કાનમાં જઇને કહ્યું, “ ઉના રોટલા અને શાક કર. પણ ધીરે ધીરે હો. ઉતાવળ કરીશ મા. ”

“કાં ? ”

“કાં શું ? જેના. માથા સાટે રા. તણુ હજારનું ઇનામ નીકળ્યું છે, એ હાથમાં આવ્યો છે. આજ આપણ બેયનું દાળદર ભુજા ! ”

“ઠીક. ફિકર નહિ.”

“સાંઇ મોલા ! બેસજો હો, રોટલા થાય છે. ”

એટલું કહીને સિપાઇ થાણામાં ગયો. અને પાછળથી એની રખાત ગોલી ડેલીએ આવી. હોઠ ફફડાવીને બેલી,

“સાંધ મોલા ! લાગવા માંડજો હો. તમે ઝોળખાઇ ગયા છો. અને પીટ્યો મારો ચાર ફાજદાર પાસે પહોંચી પણુ ગયો છે. તમારા માથાનું મૂલ શું છે જાણો છો ?”

“ના.”

“હા. ત્રણ હજાર.”

“છતાં તું મને લગાડજી ? તું કેવી છો ?”

“હું ગોલી છું.”

“ગોલી ! !”

“હા ગોલી ! પણુ હવે વધુ બોલવાની વેળા નથી હો !”

ખારવટીયો લાગ્યો. વાંધરવા ગામે આવ્યો. વાલો નામોરીના વાવડ મેળવ્યા. એનું હામ ઠેકાણું જાણી લીધું.

“લાવો મારાં હથીઆર.”

પેથે પગીએ હથીઆર દીધાં. નીકળી પડ્યો. નગર ગયો. વાલો નામોરી અને પોતે, બન્ને જણા મોવર સંધવાણી નાયકને ઘેરે ચાર મહિના મેડા ઉપર રહ્યા. અતે પછી થાકીને પૂછ્યું

“મોવર સંધવાણી ! કાંઈ થઈ શકશે અમને મારી અપાવવાનું ?

“લાઈ, અટાણે મોકો નથી.”

“ઠીક ત્યારે, અલ્લાખેલી.”

નીકળ્યા. રાજકોટની સડકે સીધેસીધા વહેતા થયા. ત્યાંથી જુનાગઢની સડકે.

પીંડડીયા ગામની સીમમાં એક દરવારી લાવર જોડાણી બંદૂક ખંભે નાખીને ફરેછે. મામત જામે જળ જળને પોતાની બંદૂકની નાબથ લાંબી કરી : “મેલી દે જોડાણી. નીકર હમણાં પુકી દઉં છું.”

• આ મોવર સંધવાણી પણુ મૂલે ખારવટે ચડ્યો હતો. એનું જીવંત આગળ આવશે.

“હાં ! હાં ! હાં ! મામદ જામ. બિચારાની નોકરી તૂટશે.”
એ રીતે વાલાએ બહુ વાર્યો. પણ ફાટલ મીયાણો મામદ જામ ન
માન્યો. ભાવરનો જોટો ઝુંટવી લઇને ઉપડ્યા.

વડાળ થઇને ગિરનારના કુંગરામાં : ત્યાંથી આખી ગિર
પગ નીચે કાઢી.

ચરખાની સીમમાં પડ્યા : ફકીરોનાં ઘોડાં આંચકી લીધાં.

ટોણ દૂધાળામાં ઝરખડી નદીની અંદર રોટલા ખાવા બેઠા :
ખીડનો પસાયતો માણો દેતો આવે છે : વાલાએ બંદૂક લાંબી
કરીને કહ્યું કે “આ તારી માની તો અદબ રાખ.”

પસાયતે ભાગીને પટલને જાણ કરી.

પીપરીઆ ને બાબરા વચ્ચે ટોણળી વાવ છે : ત્યાં બારવ-
ટીયાનો પડાવ છે. લાડીની ગીસ્તે ત્યાં આવી, આડાં રૂનાં
ઘોડાં મેલી ‘ધીંગાણું’ આદ્યું. બારવટીયાઓએ વાવની ચોપાસ
સાંઢીયાનો ગઢ કર્યો. ફાજવાળા ઘોડાં રોડવતા જાય, સામેથી
બારવટીયાની ગોળીઓ ચોંટતી જાય, રૂમાં આગ લાગતી જાય
અને ગીસ્તનાં માણસો પાણી નાખી આગ ઠારતા જાય. પણ
ઘોડાંની ઓથ બહાર ડોકું કાઢ્યા ભેળું તો ડોકું ઉઠી જ પડવાનું
છે, એ વાત ગીસ્તના માણસો જાણતા હતા. હુંદા હાથગાળા વાલી-
યાની બંદૂક ખાલી તો કદિ જતી નહોતી.

બારવટીયાને ભાગી નીકળવું હતું. વડલાની ઝળે એક
બંદૂક ટાંગીને વાંસેથી છનામાના સરકી ગયા.

ગીસ્ત સમજે છે કે બંદૂક પડી છે, એટલે બારવટીયા ગયા
નથી. એમ બ્રમણમાં ને બ્રમણમાં જ સાંજ પડી. સાંજે બારવ-
ટીયાની મશ્કરી સમજાઇ. એવકૂફ બનીને ગીસ્ત પાછી વળી.

મૂળ તાબાનું જસાપર ગામ ભાંગ્યું : બંદૂકો ઉઠાવી :
વઢવાણ કાંપમાં શીટઝરાક સાહેબને મૂક્યા ટોળીની સાથે કહેવ-
રાવ્યું કે “અમે-વાલો મોવરે અને મામદ જામે જ આમ ભાંગ્યું.”

છે. અને અમારી બીજે ક્યાંય જોત કરશે મા. અમે અનલ-
ચદમાં જ બેઠા છીએ.”

શીટઝરાલે તાર છોડ્યા. રાણી સરકારની બાલાવાળી લાન્સર
ટુકડી મગાવી : વાંકાનેર, રાજકોટ વગેરે રજવાડાંની ફોજ
પણ ઝગારા મારતી આવી : બધા મળી બે હજાર લડવાયાનું દળ
બંધાયું : મોખરે ગોરા પોલીસ ઉપરી મકાઇ સાહેબ
સેનાપતિ બની ચાલ્યો. આસમાન ધુંધળો બનવા લાગ્યો અને
ઘોડાના ઝબાને દિશાઓ પડ્યા દેવા માંડી.

અનલગઠ લાંગીને માંડવના કુંગર ઉપર આરવટીયા વાલાએ
પાંચસો રૂપિયાની કિમ્મતનો સાચા લીલા કીનખાપનો વાવટો
ચડાવી દીધો છે. શત્રુઓને લગાઇનાં નોતરાં દેતો વાવટો ગગનમાં
ફૂકાકા મારી રહ્યો છે, અને બીજા આરવટીયા મોટા પીરને લોખાનનો
ધૂપ કરે છે કુંગરામાં સુગંધી ધુમાડનો પવિત્ર મઘમઘાટ પથરાઇ
ગયો છે. આઠ જણની એ નાનકડી ફોજને પીરના ધુપની સુવાસ
આવતાં તો રૂંવાડે રૂંવાડે મરવા મારવાની ધણેણાટી વહૂટવા
લાગી છે.

આ બાળુથી આરવટીયાનો નેજો લાળતાં જ સેનાપતિએ
પરઆરો *‘ચાંચ !’ નો હુકમ પોકાર્યો. ‘ચાંચ !’ ચાતાંની વાર જ
બાલાં ને કીરીચો ઉગામી અસવારોએ ઘોડાને હેતાં મેલી દીધાં.
બે હજાર માણસોનો હલો ચાતાં તો એવું દેખાયું કે જાણે
હમણાં કુંગરો ખગલળી હાલશે.

ત્યાં તો સામેથી ધડ ! ધડ ! ધડ ! બંદૂકોની ધાણી કુટી.

સાઠ સાઠ બંદૂકો ભરીને આરવટીયાએ તૈયાર રાખેલી છે.
જ જણા ઉપાડી ઉપાડીને લગાકા કરે છે, બાકીના જ જણા
ખાલી પડેલી બંદૂકોને નવેસર ભરતા જાય છે. દાડોળાની
કારમઠોર લાગી પડી છે. સીસાની ગલોલાઓનો સાચુકલો મે
વરસવા માંડ્યો છે.

એક, બે, ત્રણ, ચાર, એમ દસ ભાલાવાળા સવારો ટપોટપ ગોળી ખાધને જખમી થયા. એટલે ભાલાવાળાઓના ગોરા સેનાપતિએ “રીટાયર”નું બીંગલ વગાડ્યું.

“રીટાયર”નું બીંગલ સાંભળતાં તો મકાઇ સાહેબ ભાલચોળ થઇ ગયો. ઘોડા માથે ટોપી પછાડવા મંડ્યો. ડોળા ફાડીને ભાલાવાળી દુકડીના ગોરા સરદારને ધમકી દેવા લાગ્યો “હેમ ! પૂલ !”

“બસ કરો ! અમારું કામ બારવટીયા પકડવાનું નથી. મુલક છતવાનું છે.” એમ બોલીને ભાલાવાળાએ પોતાની ફોજને અલાયદી તારવી લીધી.

ત્યાં તો વાલા મોવરે ઝીંકીયાળીમાંથી જે નવ વેંત લાંબી ઝંઝાળ હાથ કરી હતી તેમાં તોપ જેવી મોટી ગલોલી ઠાંસીને પથર સાથે બાંધીને જમમ્રો ચાંપી. દાગતાં તો ઘોર અવાજ કરતી ગલોલી વહૂટી. સામી ફોજ પડી હતી ત્યાંથી અરધો મૈલ આગળ જઈને ગલોલીએ ગાડું એક ધુળ ઉડાડી. ફોજ સમગ્ર કે દુંગરમાં દારૂગોળા મોટાં જથ્થામાં છે, ને જીણુ પણ ઝાઝા લાગે છે.

સાંજ સુધી ધીંગાણું ચાલ્યું. સાંજે સૂરજ આથમવા ટાણે ફોજ પાછી વળી, અને દુંગરમાંથી અવાજ ગાળ્યો કે “વાલીયા કુંઠાની જે !”

“અને સરકારની.....” એમ કહી એક બારવટીઓ બોલવા ગયો.

“ખબરદાર ! નીકર જખાન કાપી નાખીશ.” વાલાએ સાવઝના જેવી ડણુક દીધી. બોલનારને ધરતીમાં સમાવા જેવું ક્ષ્ણ પડ્યું.

“જીવાનો ! નાડી અને જખાન, બે ચીજો સંભાળજો હો. નીકર વાવટો ખાક થઇ ગયો જાણજો. ખુદાએ નાપાકનાં બારવટાં કહિ નલાબ્યાં નથી.”

એવી રીતે વાલાએ સાથીઓને શીખામણ દીધી. વારે વારે વાલો એવાં વચનો કહેતો અને નવરો પડે ત્યારે તસખી ફેરવતો.

બહુ ઝાઝું બોલતો પણ નહિ. બેરૂઆનાં ગાન ગુસ્તાનમાં કદિ બળતો નહિ.

૮

કાતરોડીનો એક કાળી હતો. એનું નામ મકો. એક દિવસ મકો વાલીયાના પગમાં પડીને પોતાનું દુઃખ રોવા મંડ્યો.

“ શું છે ભાઈ ? ”

“ મને મકાઈ સાહેબ મારી નાખે છે ! ”

“ શા સાર ? ”

“ તારી બાતમી લઈ આવવા સાર. ”

“ તે એમાં મુંઝાશ શીદને ભાઈ ? જા બેધડક કહેજે કે વાલીયો અનલગદમાં બેઠો છે. સાહેબની માએ સવાશેર સડાં ખાધી હોય તો આવે મળવા. ”

“ પણ વાલા, તને આંગળી ચીંધાડીને હું મરાવું તો તો કયે ભવ છૂડું ? ”

“ ભાઈ, મરવા મારવાની તો આ રમત જ છે ને ! અને વાલો તો સંધાય વેરીઓને સામેથી જ વાવડ દઈ મોકલે છે. વાલાની તે કાંઈ ગાત્યું હોય ? જા તું તારે. લઈ આવ સાહેબને. ”

અનલગદની ધાર ઉપર વાલો બેઠો છે. મકાઈ સાહેબ ઘોડે ચડીને ચાલ્યો આવે છે. મોખરે મકો કાળી દોડ્યો આવે છે. સાહેબને દેખીને વાલે હુંઠા હાથ ઉપર બંદૂક ટેકવી. બરાબર સાહેબના ઘોડાના ડબ્બલાનું નિશાન લઈ ભડકો કર્યો. પલકમાં તો ઘોડાના પગમાંથી ડાબો નોખો જઈ પડ્યો. ચમકીને મકાઈ સાહેબે ઉંચે જોયું. બંદૂકની નાળ્ય તાકીને કાળને ઉભેલો ભાડ્યો. ધાર માથેથી વાલીયે અવાજ દીધો કે

“ એ ય ઉલ્લુ સાહેબ, આજ મારતો નથી. ફક્ત ચેતવું છું મકાને કનડીશ મા. નીકર ઘોડાનો ડાબો ઉપાડ્યો છે એમ તરબુચ જેવું તારું માથું સોત કિપાડી લઈશ. ”

૯

વાલાની ઓરત મરી ગઇ છે. પોતાને જીવાનીનાં પૂર ચાલ્યાં જાય છે. બીજા સહુ સાથીગ્રા પોત પોતાની પરસ્પરોને મળવા વારે વારે જાય આવે છે. પણ વાલાને તો ઘેરે જઈને બેસવાનું ટેકાણું રહ્યું નથી. છતાં વાલાની આંખ કાઠ ઓરત સામે ઉઘી પણ થાતી નથી. જોગંધર જેવો વાલો કાં લડતો ને કાં તરખી ફેરવતો. એમાં એક દિવસ સાથીઓએ વાત છેડી. માયા મોવરે શરૂ કર્યું:—

“વાલા, હવે તો તારા નીક કરીએ.”

“કાની સંગાથે બેલી ?” વાલાએ પૂછ્યું.

“કાજરગના વીરમ મીયાણાની ડીકરી વાજી સંગાથે એ પણ ધરભંગ થઇ છે.”

“તમે એ બાઈની સાથે વાત કરી છે ?”

“ના.”

“મ બોલો ! અરરર, બેલી, તો પછી મ બોલો.” કહીને વાલે જીભ કચરી.

“કાં ?”

“તો પછી કેમ આવું બોલીને પાપમાં પડો છો ને મને ય પાપમાં પાડો છો ?”

“પણ એમાં પાપ તે વળી શેનું ?”

“અરે ભા. ઇ બાઈના મનમાં જો કદિ એમ હશે કે વાલો તો મારો ભાઈ થાય, તો ? તો હું ખુદનો ગુન્હેગાર થાઉં કે નહિ ? હવે પછી આવી નાપાક વાત કરશો મા ભાઈ !”

૧૦

હાથારમાં બગધોષ નામે ગામ છે. બગધોષ ગામ હાથીઆ-વાળા નામે કાઠી તાલુકદારનું છે. એ ગામમાં રામબાઈ

નામની રજપૂતાણી, અને એ રજપૂતાણીની સાથે મામદજામને આડો વહેવાર બંધાયો છે.* વારે વારે બારવંટામાંથી મામદ જામ બળધોધમાં રાત રહેવા જવા લાગ્યો છે. અને વાલાને એ વાતની જાણ થઈ છે. વાલાએ મામદ જામને માણસો સાથે કહેવરાવ્યું કે “મામદ જામ ! અલ્લા નહિ સાંજે હો. રહેવા દે. બારવટીયો નાડીજૂટ નહાય.”

“વાલા મોવરને કહેજો કે મારી વાતમાં વચ્ચે ન આવે. હું બારવટાંમાં ક્યાંય ગેરબ્યાજબી રતિતો હોઉં, તો ભલે મને બંદુકે છે. બાકી મારા ખાતગી વહેવારમાં તો હું ચાય તે કરું !” એવો મામદ જામને જવાબ દીધો.

વાલાનો જીવ કળીયે કળીયે કપાવા લાગ્યો. પણ મામદજામ જેવા જોરાવર સાથીને જાકારો દેવાની, કે એની સામે વેર ઉભું કરવાની વાલાની છાતી ચાલી નહિ.

એમ થાતાં થાતાં એક દિવસ દડવા ગામના કુવાડીયા આચરની સાથે રામબાઈ રજપૂતાણીના ધણીનો સંદેશો મામદ જામ ઉપર આવ્યો કે “પરમ દિવસ આવજો. હાથીયાવાળાના ગઢમાં રૂપીઆ ત્રણ લાખરની કાથગી તૈયાર ટાંપે પડી છે.”

સંદેશો સાંભળીને મામદ જામ વરલાડલા જેવા પોશાકમાં સાબદો થયો. અને કહ્યું “હાલ વાલા, આકડે મધનું પોકું ટીંગાય છે.”

“મામદ જામ ! જાવા જેવું નથી હો ! અને તારાં પાપ ત્યાં આપણી પહેલાં પહેંચીને બેસી ગયાં હશે હો ! જ્યાંની જમીનને તેં નાપાક બનાવી છે, ત્યાં આપણો ભાર ધરતી કીલશે નહિ.”

“હવે પાક નાપાકની પરક જાવા દે ને વાલા !” કહીને મામદજામે વાલાને સાથે લઈ સાંજ ટાણે બળધોધને માથે વાર બેઠી કરી.

* મિત્રાણાઓ આ વાતનો ઉગ્ર ઇન્કાર કરે છે. તેઓ કહે છે કે મામદ જામ ધણો જ પવિત્ર આદમી હતો.

બળાવાડમાં અનાજના ગંજ ઉભા છે. ખેડુતો રાત પડ્યે અંદરડાંને અજવાળે પાવા વગાડે છે. હવાલદાર અને પગી પસાયતા તાપણું કરીને બેઠા છે. બારવટીયાઓ ત્યાં જઈને પ્રથમ ત્રાટક્યા, માણસોને બાંધીને કેદ કરી લીધા, અને ગામને ઝાંપે જઈ રહ્યા એ જ લગ્નકા કર્યા ત્યાં તો દરબારગઢમાં હાથીઆવાળો થર ! થર ! થર ! થર ! કંપવા લાગ્યો. બેબાકળા બનીને દરબાર પોતાનાં ધરવાળાંને પૂછવા માંડ્યા કે “ હવે શું કરું ? ”

સામે કાઠીઆણી ઉભાં હતાં તેણે કહ્યું “ શું કરું કેમ ? આ મારાં એક જોડા લૂગડાં પહેરીને બેસી જાવ. બારવટીયાને કહેશું કે દરબારને બે ધર છે ! ”

“ અરરર ! ” બોલીને દરબાર ઝાંપા પડી ગયા.

“ ત્યારે પૂછતાં શરમાતા નથી દરબાર ? અટ્ટાણે પૂછવાનો સમો છે ? ”

દોડીને પોતાના ત્રીસ બંદૂકદારો સાથે હાથીઆવાળો મેડીએ ચડ્યા. અને બારવટીયાએ બજાર કબજે કરી લીધી. ગઢની મેડીએથી માણસોએ લગ્નકા કર્યા. ગામ ધુમાડે ઢાંકાઈ ગયું, અને બારવટીયા દરબારગઢની દિવાલો ઠેકીને અંદર ઉતર્યા. જુવે તો ઝોરડે ઝોરડે તાળાં !

મેડીએ ચડીને બારવટીયાએ હાથીઆવાળાને હાકલ દીધી કે “ એથ કાઠીય, લાવ ચાવીયું, નીકર હમણાં તારો જાન કાઠી નાંખશું. ”

હાથીઆવાળે ચાવી ફગાવી દીધી. વાલો તો બજાર સાચવીને ઉભો છે એટલે મામદ જામે ઝોરડા ઉઘાડવા માંડ્યા.

પહેલો ઝોરડો ઉઘાડે ત્યાં અંદર દરબારગઢની ને ગામની બાંધઓ લપાચેલી દીડી. તૂર્ત પાછું ઝોરડે તાળું લગાવી મ.મદ જામ પાછો ફર્યો.

બીજો ઝોરડો ઉઘાડ્યો. અંદર પટારા દીધા. ધંડીનાં પડ મારી મારીને બારવટીયા પટારા તોડવા લાગ્યા.

“હાં લૂટો બેઠીઓ ! લૂટો મારા લાઇઓ !”

એમ પડકાર કરતો કરતો મામદ જામ ફળીમાં ધૂમી રહ્યો છે, ત્યાં તો, સાંઢીયાના કાઠાની ઓથે કરણપરી નામનો એક બાવો છૂપાઇ બેઠેલો તેને ફંવાડે ફંવાડે શરતન બાપી ગયું. પોતાની પાસે જ, કાઠી દરબારો જેના ઉપર ચાળી રાખીને જામે છે તે ‘પડધી’ નામની પીતળની નાની બેઠક પડેલી—તે કરણપરીએ ઉપાડી.

‘જે ગરનારી !’ કહીને બાવાએ પીતળની પડધીનો કારમો ધા કર્યો. એ ધા બરાબર મામદ જામના માથામાં પડ્યો.

ફટાક ! દેતો અવાજ થયો. મામદ જામના માથાની ખોપરી ફાટી ગઇ. જમણી આંખનું રતન પણ પડધીએ ફાટી નાખ્યું.

“અરે તારી જાતનો—” કહી મામદ જામ પાછો ફર્યો. બાવાના શરીર ઉપર બંદૂક ચલાવી. ઓગણીસ ઓગણીસ છરા બાવાના શરીરને વીધી, નહાઇ ધાઇ, દ્રોપટ નીકળી ગયા, તો ય બાવાએ દોડી મામદ જામની જ તરવાર ખેંચી લઇ મામદ જામના જમણા ખંભા ઉપર ‘જે ગરનારી !’ કહીને ઝીંકી. પણ ઝીંકતાં તો તરવાર ઠેક સાજ સુધી ઉતરી ગઇ. શત્રુને મારીને પછી બાવો પડ્યો. મરતી વેળા ભારી રૂડો લાગ્યો.

લોટની ત્રાંબડી ફેરવનાર આ માગણ જાતના માનવીને એ ટાણે કાણ જાણે કાણે આટલું કૈવલ અને આટલી હિમ્મત આપ્યાં. આગળ કદિ એણે તરવાર બાંધી નહોતી. ધીંગાણું તો કદિ દીકું નહોતું. નહીં માણસને જાણડે હરિ આવે છે !

મામદ જામના પડખામાંથી આંતરડાનો ઢગલો બહાર નીકળી પડ્યો. પાછાં આંતરડાં પેટમાં ધાલીને મામદ જામે જામ ઉપર પોતાના ફેંટાની કસકસતી ભેટ બાંધી લીધી, અને દોડીને, મરણના દમ ખેંચનાર બાવાની પોઠ ચાબડી કહ્યું. “શાબાસ જવાન ! તારા જેવા શરવીરને હાથે મારું મોત સુધરી ગયું. રંગ છે તને લાઇ !”

બાવાએ હેલી જાંબ મીચી. મામદળમ પાછો ફર્યો. સાથીડાઓને કારમી હાકલ કરી કે

“બેલીડાઓ, પાછા વળો. હાલો ઝટ. લૂંટનો માલ મેલીને હાલી નીકળો.”

પોતે આગળ, ને દસ જણા પાછળ : બધા ગદમાંથી બહાર નીકળી ગયા. બબરે વાલો ટેલે છે તેણે પૂછ્યું

“કમ ખાલી હાથે?”

“વાલા ! મારાં પાપ આંખી ગયાં. હવે હું ઘડી બે ઘડીનો મિજબાન છું. મને ઝટ મારી કબર બેળો કર.”

મામદળમને ઘોડે બેસારી બારવટીયા ચાલી નીકળ્યા.

બળધાતથી ઉગમણી બાળુએ અરધા ગાઉ ઉપર, વીછી-યાના વાંકળામાં અધરાતને ગળતે પહોરે બારવટીયા પહોંચ્યા, ઝોટલે મામદળમે કહ્યું

“બેલીઓ, બસ આંહી રોકાઓ. આંહી મારું દિલ ઠરે છે. આ વેળુમાં મારી કબર ખોદો.”

કબર ખોદાઇ.

“હવે બેલી, ખાડાની ઉંડાઇ માપી લુવો.”

કબરને માપી. મામદળમની કાનની છુટ સુધી ઉડો ખાડો થઇ ગયો હતો.

“હવે વાળીને સાફ કરી નાખો.”

કબર સાફ થઇ ગઇ. પોતે પોતાની મેળે અંદર ઉતરી ગયો. ઉભા રહીને, કબરને કઠિ ઉભેલા પોતાના બેડાઓને કહ્યું

“બેલીઓ, મારાં કાળાં કામાં મને આંખી ગયાં. સાફ થાય છે કે હું તમારામાંથી બાદ થઇ જાઉં છું. અને હવે તમે વાલાની આમ-ન્યામાં વર્તજો. વાલો નીતિવાન છે. ભો ભાઇ, હવે રામ રામ છે. સહુ સજણોને સો સો સલામું છે.”

એમ બેલીને પોતે બે હાથ માથે અમીડી હસે દિશામાં ફર્યો. અને પછી યા અલ્લા ! કહીને પેટ ઉપરથી પાંચડીના બંધ છોડી નાખ્યા. છોડતાંની વાર જ આંતરડાંનીકળી પડ્યાં. મામદળમ કબરમાં ઢગલો થઇ ગયો.

એને દફન કરીને ખારવડીયા ચાલ્યા ગયા.

૧૧

“ આપણું ખારવડું થઇ રહ્યું ભાઇઓ, આજથી બરોબર અઢી દિવસે આપણને હડકવા હાલશે. ”

કુંગરની ગાળીમાં સરજ આથમવા ટાણે ગમગીન ચહેરો લઇને ખેડેલા વાલાએ પોતાના સાથીઓને કળકળતી આંતરડીનાં આવાં વેણ સંભળાવ્યાં, અને લમણે હાથ દબને સહુ સાથીઓ એ આગમ-વાણી સંભળી રહ્યા. કોઇના મ્હોંમાંથી સામે શબ્દ નીકળે તેવું નહોતું રહ્યું તો યે થરથરી ઉઠીને સાથીઓ બોલ્યા

“ હાં ! હાં ! વાલા ! એવડું બધું વેણ—”

“ બેલીઓ ! એ વેણ વિધાતાતું સમજાવે, આપણે ખાટ-સવાદીઆઓને બેળા કર્યા, એણે તો આપણને ખોટ ન ખવરાવી, પણ મારે સગે ભાઇએ ખોટ ખાધી. અરેરે ! ઓરતની આબરૂ લૂંટી ! કુંજડીની જેમ ઓરત કળેળતી હતી, એની કાયા ચુથી ! એના નિસાપા આપણી મોર્ચ થઇ મોતની સળયું પાથરી રહ્યા હશે, એ નક્કી જાણજે પરબત ! ”

મોરખીના ગામ ઝીંકીઆળીની સીમમાં પરબત મોવરે પટે-લની દીકરીની આબરૂ લીધી, તે વાત પરથી વાલાએ પોતાનું લવિષ્ય ભાખી દીધું.

x x x

વાલરવાની સીમમાં માથોકું માથોકું તલ ઉભા છે, એમાં લપાઇને બપોરને ટાણે ખારવડીયા બેઠા છે. અને પેથા નામનો પગી એ બધાને લાડવા જમાડે છે. વાલે પૂછ્યું,

“ પેથા ! આજ તો બહુ દાખડો કર્યો ? ”

“ આપુ ! તમે મારાં ઘર ભરો છો ને હું કો'ક કો'ક વાર તમને ગળી દાઢ પણુ ન કરાવું ? ”

“ ભારી મીઠા લાડવા હો ! ”

“ પેથો તો આપણો આપ છે ભા ? ન કેમ ખવરાવે ? ”

એમ વખાણ થાતાં જય છે ને લાડવા પેટમાં પડતા જય છે. પેથાએ પોતાના છેકરાને ઝાડવા માથે ચાડિકા તરીકે એસારી બારવટીયાનું ધ્યાન ચૂકાવી રસ્તો લીધો. બારવટીયાએ સમા આપની માફક જે પેથાને રાખ્યો હતો ને લૂંટના માલથી ખૂબ ધરવ્યો હતો, તે જ પેથાએ એજન્સી પોલીસના ગોરા ઉપરી ગોર્ડન સાહેબની સાથે મળી જઈ બારવટીયાને ઝેર દેવાનો મન-મૂલો કર્યો, ખાખરેચી ગામથી સાહેબે ઝેરવાળા લાડવા વળાવીને પેથાને મોકલ્યા અને એ પેથાએ એ લાડવા આજ મીયાણાએને પિરસી દીધા. પે.તે ગોર્ડનને ખબર દેવા પહોંચ્યો.

વાલાને તો અંભામાં જન્મ હતો, એટલે એ કરી પાળતો. એણે આ મીઠા ભોજનમાં ભાગ લીધો નહિ. બીજા તમામ સગાથીઓએ પેટ ભરીને લાડવા ખાઈ, ખૂબાખૂબ કુંપળાસર તળાવનું પાણી પીધું. થોડી વાર વિસામો લેવા એકા. પા આર્યો. કલાક થયો ત્યાં એક પછી એક સહુની જીભો ઝલાવા લાગી. તૂર્ત વાલાનો ભાઈ પરબત ઉભો થઈને બોલ્યો,

“ વાલા ! આપણને નહીં ઝેર ખવરાવ્યું ! અને આપણે ભોંત હેઠળ લીસાઈ મુવા. ”

“ ઝેર ! નહીં ઝેર છે. કમળત પેથો ! ” બીજે બોલ્યો.

“ બસ બેલી ! હવે મોતમાં સગાઈ વખતે શુદ્ધ વેણ ન હોય. હવે મ'ડો ભાગવા. અને પરબત ! તારાં કાળાં કામનાં ખુદાઈ હિસાબ ચૂકવાય છે ! ”

એમ બોલીને વાલો આગળ થયો. બધા ભાગવા લાગ્યા. પણ બીજા તમામને ઝેર ચડવા મંડ્યું. આંખે લીલાં પીળાં આવવા લાગ્યાં અને

“ યા અલ્લા ! ” કરીને કચ્છવાળો દાદલો ડબી જમીન પર પટકાઈ ગયો. વાલાએ કહ્યું કે

“ બેલી, આંહી આની લાશને ફતરાં ચૂંથશે. માટે ઉપાડી લઈએ.”

દાદલાની લોથને ઉપાડીને બારવટીયા લયડતે પગે ચાલ્યા. પહેાંચ્યા કરાડીયાની પાણાખાણુમાં. ફરીવાર વાલાએ હુકમ કર્યો કે

“ હવે આપણા નેજે આંહી મેલી છો બેલી.”

ત્યાં જ વાવટો મેલીને ઉગમણુ પડખે રણમાં મોરચો કરી લડવા બેઠા.

બળબળતે બપોરે એજન્સીની ટુકડી લઈ ગોર્ડન ગોરો આવી પહેાંચ્યો, અને સામેથી વાલાએ હાકાટો દીધો કે

“ હે દગલબાળે ! જેર ખવરાવીને માટી થવા આવ્યા ! પણ હવે તો ચૂડીયું પહેરી હોય તો જ આધા ઉભા રે'જે. ને જો દાઢીમૂળના ધણી હો તો સામે પગલે લાલ્યા આવજે ! ”

ધોડા ઉપર ધોમઝાળ થઈ રહેલા ગોર્ડને ટુકડીનાં માણુ-સોને કહ્યું

“ જોને બાયડી છોકરાં જાણાં હોય એ ધર તરફ વળી જાજો બાઈ ! ”

એક પણ માણુસ ન તર્યો. તૂત સામેથી તાશેરો થયો. “ ઓ વાલા ! હમકું મારો ! હમકું ગાલી મારો.” એવી હાક્લ કરતાં કરતાં ગોર્ડન સાહેબે પોતાના ધોડાને બારવટીયા સામે દોટાવી મૂક્યો. પોતે ધોડાની પીઠ પર લાંબા થઈને સૂઈ ગયા, પણ એટલામાં તો ધોડો ચમકીને જરીક આડો થઈ ગયો અને સામેથી વાલાના હુઠા હાથ પરની બંદૂક વજૂડી. નાજ્યમાંથી સસવાટા કરતી ગોળી ધોડાની કેશવાળીમાં થઈને બરાબર સાહેબના કાંધમાં ચોંટી અને સાહેબ પટકાયો. જખ્મી થયેલો સાહેબ ખાંજો ઉભો થઈને કીરીચ બેચી પગપાળો સામે દોડ્યો. પણ

છેક પાણુખાણુ સુધી પહોંચે તે પહેલાં તો ધડ ! ધડ ! બીજી બે ગોળી ચોંટી ને સાહેબ પડ્યો.

તેટલામાં તો બારવટીયાઓને હાડોહાડ ઝેર પ્રસરી ગયું હતું અને વગર માર્યા જ તે બધાના મ્રાણ છૂટી ગયા હતા.

એજન્સી તરફથી ગોર્ડન સાહેબ, હાજી સાગજી અને મામદ ઇસાક, એ ત્રણ જણા એ બારવટામાં વાલાની ગોળી વાગતાં કામ આવ્યા.

વાલો પણ ગોળીએ વીંધાઇ ગયો છે, છતાં પડ્યો નથી. હાથમાં બંદુક હતી, તેનો કદો ખંભાને ટેકા દઇ રહ્યો છે, અને નાબ્ય નીચે ધરતી સાથે ટેકા લઇ ગઇ છે, એ રીતે વાલાનું નિષ્પ્રાણ શરીર બંદુકનો આધાર મળવાથી જાણે જીવતું જમગતું હોય એવું દેખાય છે. એ વખતના એના મ્હોરાની તારીફ કરતી કરતી ત્રણે રાજ્યોની ફ્રાન્સેએ આવીને એને ઘેરી લીધા. મોવર સંધવાણી પણ જામનગરની ગીસ્ત સાથે આવેલો, તેની આંખમાં, પોતાના જૂના અને પાક ભેરતું આવું ઉજળું મોત દેખીને હેતનાં આંસુ આવી ગયાં.

“સા...લા કમબખ્ત ! લેતો જા !” કહીને એક પોલીસે વાલાની છાતીમાં બંદુકનો કદો માર્યો.

મોવરની આંખ એ મિત્રના મોતનું અપમાન દેખીને ફાટી ગઇ. એણે કદો મારનારા પોલીસની સામે ડોળા કાઢીને કહ્યું “હવે મરી ગયા પછી તારા બાપને શું મ્હોં લઇને મારી રહ્યો છો ? જીવતાં ભેટા કરવો તો ને ?”

પોલીસે પોતાની બરેલી બંદુક મોવર સામે તાકી. પલક-માં જ થોડો ચંપાતાં મોવર વીંધાઇ જાત, પણ મોવર અરધી પલકમાં તો એ ઉગામેલી બંદુકની નાળને હાથનો ઝટકો મારી જરાક ઉંચી કરી દીધી, અને એની વજૂટતી ગોળી મોવરના માથા ઉપર ચડીને ગાજગી ગાજતી ચાલી ગઇ.

“કાઇ મીયાણાના પેટનો આંહી હાજર છે કે નથી ? એક શું રહ્યા છો હજી ?”

એટલી હાકલ મોવરના મ્હોંમાંથી પડતાં તો પહાડ જેવા મીવાણા ધસી આવ્યા. ધંગાણું જમી પડ્યું હોત. પણ બીજા શાણા માણસોએ મોવરને ફાસલાની પંપાળી, ટાઢો પાડ્યો.

વાલાના ડચકાં ખાતા મ્હોંમાં પાણી મેલીને મોવરે કહ્યું કે “વાલા ! તારા જીવને ગત કરજે, તું મક્કતનો તથી મર્યો; પણ એક ગોરાને અને એ બીજા અમલદારને મારીને મર્યો છો.”

* * * *

વાલાના મોતની ખબર જુમલા ગંડને પહોંચી. જુમલાએ રાજકોટ સરકારને જાણ કરાવતાં મોકલ્યો કે “વાલાને દગાથી માર્યો છે, પણ બેટાઓ, હવે ચેતતા રહેજો.”

ધાંગધા તામે મેથાણ પાસેના વેંકળામાં જુમલો છુપાણો છે. સાહેબની ગીસ્ત ત્યાં આવવાની હોવાના અને સમાચાર મળ્યા છે. જુમો તો ગાંઠ વાળીને બેઠો છે કે પહેલે જ બગાડે સાહેબનું માથું ઉતારી લેવું.

ગીસ્ત લઇને ધાંગધા પોલીસનો ઉપરી સુટર સાહેબ આવ્યો આવે છે. એ કાબેલ ગોરા સમજી ગયો છે કે જુમાની બંદૂક ટોપીવાળાને જ ગોતી લેશે. એટલે એણે કરામત કરી. પોતાની સાથેના એક પકાણને સારી પેઠે દારૂ પીવાડી, ચકચૂર બનાવી, પોતાનો પાષાક પહેરાવ્યો. અને પોતે પકાણનો વેશ પહેર્યો. સાહેબને વેશ બેલાન પકાણ બારવડીયાઓની સામે આવ્યો. તું જુમાની ગોળીએ એના સુંથા ઉરાડી મૂક્યા.

ત્યાં તો એકલા જુમલા ઉપર પચાસ ગોળીઓની ગ્રાહ્ય બોલી, જુમો રૂંવાડે રૂંવાડે વીધાઇ ગયો, જરાક જીવ રહ્યો હતો, છતાં જુમો પડ્યો નહિ. એની બંદૂકની નળા ધરતી સાથે ટેકા લઇ રહ્યો, અને કદો છાતીએ ગોઠવાઇ ગયો. એ રીતને ટેકે જુમો મરતો મરતો પણ જીવતા જવાંમર્દની માફક બેઠો રહ્યો.

“શાખાસ જુમા ! શાખાસ જુમા ! તુમ હમકુ માર દીયા ! તુમ હમકુ માર દીયા !” એવી શાખાસી દેતો દેતો સુટર સાહેબ જુમાને શાખાવા લાગ્યો, ત્યારે જુમાએ તો છેલ્લે ડચકારે

પણ ઉંકું ધુણાવ્યું : સમસ્યા કરીને સાહેબને સમજાવ્યો કે
 “ તને હું નથી મારી શક્યો, જૂલથી મેં પકાણુને માર્યો, મારી
 મનની મનમાં રહી ગઈ, મને શાખાસી મ દે. ”

[રાવજીહથ્યા વાળા નાથખાવાઓ જુમલા ગંડનો એક રાસડો
 નીચે મુજબ ગાય છે.]

ગંઠ કાંથડના જૂમલા રે વાગડને રે'વા દે

ચાર લાઈઓનું જોડકું જૂમા

પાંચમો ભાવદ પીર—કાંથડનાં

પડાણુ માથે ગંગદા નીકળ્યા

લીધી વાગડની વાટ—કાંથડનાં

ઘોડલે ચડતા ખાનને માર્યો

હમીરીઓ નાંચો હાથ—કાંથડનાં

પ્રાગવડ લાંગી પટલને માર્યો

ચોરે ખોડયાં નિશાણુ—કાંથડનાં

ઝંડીયો ડુંગર ઘોડલે ઘેર્યો

ઘણાનો કાઢયો ઘાણુ—કાંથડનાં

અંજરની સડકે સાધુ જમાડ્યા

ખોલો જૂમાની જે—કાંથડનાં

પગમાં તોડો હાથમાં નેજા

ભાવદી લેખા થાય—કાંથડનાં

વાલાના બારવટાનાં ઉત્પાદક કારણે, બૂદાં બૂદાં બતાવવામાં આવે છે:-

૧. મામદ અબ નામના એક મીયાણાએ વાલાના કાકાના દીકરા પરબત મોવરની ઓરતને રખાયત કરીને રાખેલી. એ મામદને વાલાએ રણમાં માર્યો. એનાં નાક કાન કાપ્યાં. પછી વાલો બારવટે નીકળી પડ્યો.

૨. વાલો મોવર નામનો એક બીજો મીયાણો હતો તેણે વાલો બારવટીયાની ઓરતને રાખેલી. એ લપટને મામદ મોવર નામે વાલાના પિત્રાઇએ દગાથી માળીયાની ઉગમણી દિશાએ ચીખતી અરડૂસરના રણમાં ઠાર માર્યો. એ ખૂન વાલો મોવરે પોતાના શિર પર ઓઢી લીધું અને પોતે બહાર નીકળી ગયો.

૩. વાલો ચોર હતો. તેથી માળીયાની બહાર નીકળવા માટે એને થાણુદારની રબ લેવી પડતી. ખાન સાહેબ નામથી ઓળખાતા પારસી થાણુદાર હતા તેની પાસે રબ માગવા જતાં થાણુદારે પુછ્યું કે

“ તું ભાગી બ તો ? ”

થાણુદાર પાસે મોમદ નામનો વાલાનો પિત્રાઇ બેઠેલો એણે કટાક્ષ કર્યો કે “સાહેબ, વાલો ભાગે તો એને મારી બાયડી બંધને ઝાલી આવે. બિચારો વાલો શું ભાગતો’ તો ? ”

“ ઠીક ત્યારે, મોકલજે તારી બાયડીને ઝાલવા. ” ગિમ બોલી વાલો ઘેરે આવ્યો અને મોમદ ફરવા નીકળ્યો ત્યારે એને ઠાર માર્યો.

આ ઉપરથી એટલો સાર નીકળે છે કે મીયાણા વાલો મોવરનું બારવટું કોઇ રાજ તરફના અન્યાયમાંથી ઉત્તું નહોતું થયું, પણ ઓરતોની લપટતામાંથી જ પરિણમ્યું હતું. વાલો ચોરીઓ કરતો, અને ચોરીના સાહસમાં જ એનો એક હાથ હુકો થયો હતો એ પણ ચોક્કસ વાત છે.]

ચાંપરાજ વાળો

ચલાળા ગામમાં એક કાકીને ઘેરે કારજનો અવસર છે. ભેળા થયેલા મહેમાનોમાં ચરખેથી ચાંપરાજ વાળો આવેલ છે અને ટીબલેથી હાથીઆ વાળો ને જોડસર વાળો નામે બેય ભાઈ હાજર થયા છે. ચારસો પાંચસો બીજા કાકીઓ પણ વાળાકમાંથી, પાંચાળમાંથી ને ખુમાણપંચકમાંથી આવ્યા છે. એવો અડખીડ દામરો ડેલીએ બેઠો છે, તે વખતે ચાંપરાજ વાળાએ વાત કાઢી :—

“આપા હાથીઆ વાળા ! કીક થયું, તમે આંહી જ મળી ગયા. મારે ટોંજલાનો આટો મટયો.”

“ભલે, ભલે, બા! ચાંપરાજ, બોલ્ય, શું કહેવું છે ?”

“કહેવું તો એટલું જ, કે અમારી રૂપદેઆઈ બેનને રોટલા પાણીનું દુઃખ શીક હો છે ? એની જીવાઈ કાં ચૂકવતા નથી ? એનડી બિચારી ચરખે આવીને રાતે પાણીએ રોતીતી !”

આટલા બધા નાતીલાઓની વચ્ચે ચાંપરાજવાળાએ પોતાની પુછની દીકરીને ટીંબલાના પિત્રાઈઓ તરફથી મળતી દુઃખની વાત ઉચ્ચારતાં, ટીંબલાના બન્ને મલઠરાને પોતાની ફજેતી થઈ લાગી. જોડસરે અરણા પાડી જેવો કાંધરોટો દબને જવાબ દીધો,

“ આપા ચાંપરાજ વાળા, તું તે આંહી તારી પુછની દીકરીને જીવાઈ અપાવવા આવ્યો છો, કે કારજે આવ્યો છો ? ”

“ બેય કરવા, આપા જેઠસર ! એના ચોરાશી ગામના વારસદાર ધણી માત્રાવાળાને મોજડીયુંમાં ઉંટીયું ઝેર દધને એક તો મારી નાખવો, અને પછી આ રંડવાળ કાઠીઆણીને રોટલાનું બટકું ચ ખાવા ન દેવું, એ કાંઈ કાઠીની રીત કેંવાય ? જીવાઈ તો કાઠી આપવી જોશે બા ! ” ચાંપરાજ ટાઢે કોઠે બોલતો ગયો.

“ તારે કહ્યેથી જ કાંઈ જીવાઈ નીકળી જાય છે, ચાંપા ? ”

“ તો પછી મારે ચાઇને ટીંબલાનો આંટો ખાવો જોશે. ”

“ તો ભલે બા ! ખુશીથી આવવું. ”

“ તો આજથી સાતમે જમણ સાબદાઈમાં રે’જો. ”

એમ સામસામાં વચનની બરછીઓ વજ્રટતાં જ સહુને ફાળ પડી કે મામલો હાથ બહાર વઘો જશે, એટલે ધરનો ધણી ઉડીને પાંચડી ઉતારી બેય પક્ષ વચ્ચે ઉભો રહ્યો. બેયને કાર્યા. પણ પછી કારજમાં ચાંપરાજ વાળાને કાંઈ સ્વાદ ન રહ્યો. રોંઢો થયો ને તડકા નમ્યા, એટલે ઘોડે ખડીયા નાખી ચાંપરાજ વાળાએ રાંગ વાળી. રવાના થાતાં થાતાં કહ્યું કે “ આપા હાથીઆવાળાને જેઠસર વાળા ! સાબદાઈમાં રે’જો હો. સાત જમણે અમે નક્કી આવશું. ”

એટલા ચક્રમક ઝેરવીને ચાંપરાજ વાળો ચરખે આવ્યો. બે દિવસ વીતી ગયા પછી એના ચિત્તમાં વિચાર ઉપડ્યો કે “ બોલતાં બોલાઈ તો ગયું. પણ હવે ચડવું શી રીતે ? ટીંબલાના જણ છે જાડ, એને કેમ કરીને પહોંચાશે ? ”

“ બાપુ, વિચારમાં કેમ પડી ગયા છો ? ” ચાંપરાજના મકરાણી જમાદારે વાત પૂછી.

“ જમાદાર, ટીંબલા માથે ચડવાની જીભ કચરાઈ ગઈ છે. ”

“ તે એમાં શું બાપુ ? આંટો ખાઈ આવશું. કયે જમણે ? ”

“ દિતવારે ”

“ ઠીક. પણ મને લાગે છે બાપુ, કે કદાચ ટીબલાવાળાએ માન્યું હશે કે ચાંપરાજ વાળો થુક ઉડાડી ગયો. બોલ્યું પળશે નહિ. એમ સમજીને હાંસીમાં કાઢી નાખશે. અને તૈયારીમાં નહિ રહે. માટે પ્રથમથી ખબર દઇ મોકલીએ.”

એ રીતે પ્રથમથી સમચાર મોકલાવ્યા કે “દિતવારે આવીએ છીએ.” પણ ટીબલાના દાયરામાં સામતવાળો નામે એક ગલ-ઢરો હતો. ચાંપરાજ વાળાને અને સામત વાળાને જળ-મીન જેવી પ્રીત : આની તરવાર આ બાંધે અને આની આ બાંધે, એવા મીઠા મનમેળ : ચાંપરાજે લાઇખંધને કહેવરાવ્યું કે “સામતલાઇ, તું લલો થઇને દિતવારે ઘરે રહીશ મા.”

માંડવડેથી કાંધો વાળો, વરસડેથી બીજો કાંધો વાળો, વગેરે પોતાના વળના : જે મોટામોટા કાઠી હતા તેને ટીબલાવાળાએ શનિવાર સાંજથી જ બોલાવીને બેળા કર્યા. રવિવારે સવારે આખા દાયરાએ હથીઆર પડીઆર બાંધીને ચોરે બેઠક કરી, ખરાબર આ બાબુથી કસુંબાની ખરલો છલોછલ ભરાઇને પ્યાલીઓમાં રેડી પીવાની તૈયારી થઇ, ગદમાં ઉના રોટલા, ગોરસ અને ખાંડેલ સાકરના ત્રાંસ ભાતલાં પીરસવા સારૂ તૈયાર ટપકે થઇ ગયાં, અને બીજા બાબુ ગામને પાદર ચાંપરાજ વાળાના મકરાણીઓની બંદૂકોના ભડકા સંભળાયા. સબોસબ ! કસુંબા પડતા મેલીને કાઠીઓ ચોરેથી નીચે કુદ્યા. તરવારોની તાળી પડી અને ઘાણી પુટે તેમ બંદૂકોમાંથી ગોળાઓ વહૂટી. માંડવડાનો કાંધો વાળો અને વરસડાનો બીજો કાંધો વાળો ટીબલાની બજારમાં ઠામ રહ્યા, અને બાકીના કેક કાઠીઓ પાછલી બારી-ઓથી પલાયન થઇ ગયા.

ચાંપરાજવાળાનો દાયરો ચોરા માથે ચડે ત્યાં તો કસુંબલ અમૃતની છલોછલ ખરલો ભરેલી દીડી. માણસાએ પૂછ્યું “ બાપુ, લેશું કસુંબો ? ”

“ હા બા, એમાં શું ? બાપના દીકરાનો કસુંબો છે ને ? ”

સહુ કસુંબો લઇને પછી દરબારગઢ ઉપર ગયા.

“ખબરદાર !” ચાંપરાજે પોતાના સંગાથીઓને ચેતાવ્યા. “આપણે ગામ ભૂંટવા નથી આવ્યા, બહેનને જીવાઈ કઢાવી દેવા આવ્યા છીએ, એટલું જૂલશો મા કાઢ.”

એટલું બોલીને ચાંપરાજ ડેલીએ દાખલ થાય ત્યાં બે છુટ્ટીઆ કાઠી ચોકીદારોને ઉઘાડી તરવારે ઉભેલા દીકા.

“ડાસલ્યો ! ખસી જાવ.” ચાંપરાજે શીખામણ દીધી.

રૂપાનાં પતરાં જેવી ઘોળી દાઢી મૂંઝ ને પાંપણો વાળા કાઠીઓ બોલ્યા “ખસી ગયે તો સાત જન્મારાની ખોટ બેસે આપા ચાંપરાજ વાળા ! અને ચાંપરાજ વાળો ઉઠીને આ ટાણે અમને ખસનાનું કહે છે ?”

“અરે ડાસલ ! આંહીં દીકરાના વીવા નથી, તે તાણ્ય કરવા બેસીએ ? માટે ખસો, નીકર ઘોળાંમાં ધૂળ ભરણી સમજજો !”

ઘોળાં ઘોળાં નેણ ઉંચાં ચડવી, ઘોળી પાંપણોને અરબીક ઉઘાડી, પાણીદાર અને પલળેલી આંખો તગમગાઈ, બન્ને છુટ્ટાએ છુટ્ટાપાની ધૂનતી ગરબ્તો ટટાર કરતાં કરતાં જવાબ વાળ્યો કે “ચાંપરાજ ! ઘોળામાં ધૂળ તો ખસી ગઈથી ભરાઈ જાય, ને ડોકાં ધરતી માથે રડ્યે તો અટાણે અમારે સરગાપરની વાટ ઉઘડી જાય. માટે તું તારે જે કરતો હો છ કર, ને અમને ય અમારું મનઘાયું કરવા દે. અમારા ધડપણની ઠાલી દયા ખાઈશ મા, મલકના ચોલટા !”

એમ કહીને બેય છુટ્ટા ધાએ આવ્યા. બેય સોનાનાં ઠીમ સરીખા નોકદારોને ઢાળી દહને ચાંપરાજવાળો દરબારગઢની અંદર ચાલ્યો.

ઘોરડે જાય ત્યાં ઉંચી ઉંચી ઓસરીને કાંઠે રૂપબાઈ ઉભેલાં. રૂપબાઈએ વીરનાં વારણાં લીધાં. ચાંપરાજ ! બોલ્યા કે “બહેન, તમારે જે કાંઈ લગડાં લતાં, દર ઘાગીનો અને ધરવકરી લેવા હોય તે મોખી તારવી દ્યો.”

ગાડાં આવીને હાજર થયાં એમાં રૂપબાધને માલ ભરાયો. અને એક માફામાં રૂપબાધને બેસાર્યો. ત્રણ કાઠી અસવારને ચાંપરાજ વાળે હુકમ કર્યો કે

“બેનની સાથે જાવ. જો રસ્તે ક્યાંય ટીંબલા વાળા આવે ફરે તો ત્યાં ને ત્યાં કટકા થઈ જશે. વાવડ દેવા ય પાછા વળશો મા.”

“બાધયું, બેનયું !” ગદની કાઠીઆણીઓને ચાંપરાજે હાથ બેઠીને કહ્યું, “તમે ફરે ખસી જાવ. અને તમારા દાગીના કાઢી દો. રૂપદેખાઈની ચડત જીવાઈ પણ ચુકવવી જોશે.”

હાકલ પડતાં જ, કાઠીઆણીઓ પોતાની કાયા માથેથી એક-એક દાગીના ઉતારી ભગલો કરવા માંડી. અને ચાંપરાજ વાળો આથેરો જઈ ઉભો રહ્યો. ત્યાં એક બાધએ ચાંપરાજ વાળાના અસવારને કહ્યું

“ભાઈ, કડલાં સજ્જડ બીજાઈ ગયાં છે, નીકળતાં નથી.”

“તો કાપવો પડશે પગ !”

ત્યાં તો ગદની પછીત પાછળથી “હે.....! પગ કાપવો છે !” એવી ત્રાડ સંભળાણી. અને ઉઘાડી તરવારે એક પગજંદ આદમી છલંગ મારીને દોડતો આવ્યો.

“કાણુ સામત !” ચાંપરાજ વાળે ચકિત થઈને પૂછ્યું.

“હા બાપ, હું સામત ! મને તેં એળખ્યો ભેર ? ના ના, સાચી એળખ નોતી પડી !”

“અરે સામત ! તું હજી આંહી ?” એમ કહી ચાંપરાજ વાળો આડો કર્યો.

“હું આંહી ન હોત તો મારે કપાળે કાળી ટીક્કી ચોંટત. પણ હું વખતસર ચેત્યો. ચાંપરાજ ! લે, તરવાર લે.”

“સામત ! સામત !”

પણ સામત વાળો ન માન્યો. તરવાર લઈને હનુમાનની જેમ છલંગ દેતો આવ્યો. ત્યાં તો ચાંપરાજનું આખું કટક

વીંટાઈ વળ્યું. ફડોફડ ઝાટકા પડ્યા. “અરે હાં ! હાં ! રેવા હો !” એમ ચાંપરાજ બોલતો રહ્યો, ત્યાં તો સામત વાળાના રામ રમી ગયા.

“ક્રાપ કર્યો. સામતને મારવો પડ્યો !” એમ બોલતાં બોલતાં ચાંપરાજવાળાના અંતરમાં બહુ વસથું લાગ્યું. પણ ત્યાં તો ટાણું સારી રીતે થઈ ગયું. એટલે આખું કટક અમરેલીની ફેાજની બ્હોકે ચાલી નીકળ્યું. ત્યાંથી જ પરબારો ચાંપરાજ વાળો બારવટે નીકળી ગયો.

૨

ઘોડાના પગમાં ઘૂઘરા, સાવ સોનેરી સાજ
લાલ કસૂબલ લૂગડાં, ચરખાનો ચાંપરાજ

ગીરમાં ડેડાણ અને ખાંભાની પડખે, કુંગરીયાળ પ્રદેશમાં એક નાનો પણ વડો કુંગર છે, જેતું નામ છે ભાણીઆનો કુંગર. એ કુંગરની એક બાબુ કેડો છે, અને ત્રણે બાબુ ગટા-ટોપ ઝાંખરાં ઝાડવાં જમી પડ્યાં છે. ભાગતાં ભાગતાં ચાંપરાજ વાળાએ આ ભાણીઆના કુંગર માથે ઓથ લીધી. એક પોતે, અને નવ પોતાના પગારદાર મકરાણી : એટલા જણે કુંગર માથે ચડીને મોરચા ગોઠવ્યા. થોડીક વારમાં તો ધારી અમરેલીની ગાયકવાડી ગિસ્તે આવીને કુંગરને ઘેરી લીધા.

મકરાણીનો જમાદાર બોલ્યો “બાપુ, આ ઘાંસીયો પાથરી હઉં છું તેના ઉપર તમે તમારે બેસી રહો, અને અમને બંધુકું ભરી ભરીને દેતા જવ. લગકા તો અમે જ કરશું.”

હસે બંદૂકો એક પછી એક ભરી ભરીને ચાંપરાજ વાળો આપતો જાય છે અને મકરાણીનો જમાદાર “બાપુ, બીવારું છું હો” એમ કહીને, કુંગર ઉપર ચડવા આવનારાઓને પુકતો જાય છે. એમ ચાતાં ચાતાં તો બે જીવાન મરણીયા અંગ્રેજ અમલદારોને હાથમાં બંદૂકો લઈને કુંગર ઉપર ચડતા જોયા.

“આપુ !” જમાદાર બોલ્યો, “બે ગોરા હાથના આંકડા બીડીને ચડ્યા આવે છે. ઉડાડું ?”

“ના ભાઇ, ગોરાને માથે ધા રે'વા દેજે.”

“પણ આપુ, ઇ તો આ પોગ્યા. અને હમણાં આપણને ધબી નાખશે.”

“હીક ત્યારે, ઉડાડ. થાવી હોય તે થાશે !”

મકરાણીની બાંદુક વઘટી. અને એની ગાળા બેમાંથી એક અંગ્રેજના મથાની કાઢતી તોડતી ગઇ.

વીકે સરવૈયા વાઢીઆ રણગેલા રજપૂત
ભાણીઆને ડુંગર ભૂત, સાહેબને સરજ્યો આંપરાજ

[વીકાએ તો સરવૈયા રજપૂતોને વાઢ્યા. પણ હે આંપરાજ ! તે તો ભાણીયાના ડુંગર ઉપર સાહેબને અવગતિએ મારીને ભૂત સર-જ્યો દીધો.]

ઠેર બોકાસાં દીયે, કાઠી મઠ્યસું દેય
જગભલ સાંબ જડોય, ચૂંથી નાખ્યો આંપરાજ

[સાહેબની મઝા એના ઠેરા તંબુઓમાં વિલાપ કરે છે. કેમકે તે તો જે કાંઈ સાહેબને દીધો તેને ચૂંથી નાખ્યો છે.]

તેં દીધી ફકરા તણા એની ભાલાની આણ
મધગરમાં મેલાણ સાહેબ ન કરે આંપરાજ

[હે ફકરા વાગના પુત્ર ! તે તો ગિરની અંદર તારા ભાલાની એની હાક ખેંચારી દીધી છે કે કાંઈ ગોરા સાહેબ મધ્ય ગિરમાં મુકામ કરી શકે તેજ નથી.]

ગોરાનું લોહી છાંટતાં તો હાહાકાર વાગી ગયો. અને ડુંગર ફરતી સાતથરી ચોકીઓ મૂકાઇ ગઇ. આંપરાજ વાળો સમજ્યો કે
“આમાં બે ઝઘાડું, તો ફૂતરાને મોતે મરવું પડે.”

જુખ્યા ને તરસ્યા બારવટીયા ભાણીયાને ડુંગર ભરાઇ રહ્યા.
એમાં એક દિવસ ડેકાણના કાટીલા કાકીઓએ રાતમાં આવીને

પછવાડેથી ગીચ જાડીમાંથી જાનો માર્ગ કરી ચાંપરાજવાળાને એના નવ મકરાણી સાથે ઉતારી લીધો. પછી કહ્યું કે “હવે મંડો ભાગવા. દેશ મેલી ઘો.”

“અરે બા ! એમ ભાગવા તે કેમ માણશું ? સહુને સરજ ધણીએ બધે હાથ દીધા છે.”

એટલું બોલીને ચાંપરાજે મકરાણીઓને લઇ ગાયકવાડનાં ગામડાં ઉપર ત્રાસ વર્તાવવાનું આદરી દીધું. ગામડાંની અંદર લોંટા ઝોંટા કરી ગાયકવાડનાં હાંડાં જેવાં રૂડાં ગામડાંને ધમરોળી નાખ્યાં. વાંસે વડોદરાની ફાળે આંટા દેવા લાગી. પણ ચાંપરાજને કાંઈ જાણી શક્યા નહિ. ચાંપરાજવાળાએ પણ ગામડાંને ખંખેર્યા પછી એક દિવસ પોતાના સાથીઓને વાત કરી “ભાઈ, હવે તો ઘેંસનાં હાંડલાં ફાડી ફાડીને કાઢ ગયા છીએ. હવે તો દૂધ ગોરસ માથે મન ધ્રોડે છે.”

“એટલે શું ચાંપરાજ વાળા ! અમરેલી ધારીને માથે મીટ મંડાય એવું નથી હો ! પલ્ટનું ઉતરી પડી છે વડોદરેથી.”

“પણ અમરેલી ધારીની ભર બખરૂં વચ્ચે નીકળીએ, મોટીમોટી ફાંદાંને માથે હાથ ફેરવતા શેડીયા એકા એકા જોતાં હોય, આપણે હેમની લગડીયું ને કીનખાપના તાકા ફગાવી ફગાવીને મારગ રાણગારતા હોઈએ, એવો મજો ક્યાંઈ થવો છે બા ? સંચોડી ગાયકવાડી જ આંહી ઉતરી આવે તોય કાંઈ ધ મોજ બવા દેવાય છે ? માટે હાલો અમરેલી. દેવમુનિ જેવાં ઘોડાં રાંગમાં છે એટલે રમવાનું ટેપ પડશે બા ?”

કાંઈ પણ રીતે ચાંપરાજ ન માન્યો. અને અમરેલીની વડી ને ટુંપી બળ્લે નદીઓનાં પાણીમાં ઘોડીઓને ઘેરવી, સમી સાંજના સરજને સમરી માળા ફેરવવી, ને દીવે વાટયું ચડતી વેળાએ ગામના કાળા કાળમીઠ પથરના ગદકલ્લાનાં બારણાં તોડવાં, એવો મનસૂબો કર્યો.

અમરેલી આવછ અલંગ, ભડ રમવા ભાલે
(વે દિ') મરેલીયું રંગમોલે ચાંપાને જીવા ચડે.

[એ શુરવીર ચાંપરાજ ! તું ભાણીની રમત રમવા અમરેલી ગામની બનરોમાં દાખલ થાય છે, ત્યારે તને નિરખવા માટે, ઉંચી મહેલાતોમાંથી મરાડા અધિકારીઓની સ્ત્રીઓ ડોકાં કાઢી રહી છે.]

ધોળે દિવસે પણ અમરેલીની બનરો ઉજ્જડ થવા લાગી. ચાંપરાજને લાલે લલ્લભલા જવાનો વીંધાવા મંડ્યા. અને ચોરીનો અદળક માલ ચરખા બેળો થવા લાગ્યો.

દખણી ગોવીંદરાવ ડરે, રંગમોલમાં રાડય
કાઠી નટ્યો કમાડ, ચોડે બરછાં ચાંપડા

[ગોવીંદરામ નામનો સૂખો (અથવા તો મહારાજ ગોવીંદરાવ ગાયકવાડ) ચાંપરાજના ભયથી મુંઝાવા લાગ્યો. રાજમહેલમાં ભુમો પરેછ. કેમકે ચાંપરાજ વાળો છેક કમાડ ઉપર બરછી મારીને ચાલ્યો નય છે.]

* ચાંપા ફકરા સિંહરા, રંગ થોલા પ્રજરાણુ
બડોદરે ભડ બંકડ, પાડ્યો ધવે પડાણુ

(સિંહ સરખા કાઠી ફજીરા વાળાના પુત્ર ચાંપરાજ વાળો ! કાઠીની ત્રણે પરને (ખાચર, ખુમાણુ, વાળો) ના રાણા ! રંગ છે તારા થોલાને ! કેમકે તેં તો હે બંકા મરદ ! વડોદરાની બનરમાં જઈ ગાયકવાડના પડાણુ કામના લક્ષ્મી અમલદારને ધખ્યો મારીને ધૂળ ચાટતો કરી દીધો.)

૩

કલપ દીધેલ જાણુવરણા ધાટા થોભાવાળો એક આદમી એકલ ઘોડે એક ઉંડ વેંકળાની બેખડની આથે બેઠો છે. બાણુમાં ઘોડી હમચી ખુંદી રહી છે. અને “ ધીરી બાપા ! ધીરી રેશમ ! ” એવે સ્વરે ઉતાવળી થાતી ઘોડીને ટાઢી પાડતો પાડતો અસવાર, પોતાના ખડીયામાંથી અરલ કાઢીને કસુખો ધુટે છે. રૂપાની પ્યાલીના ઝગારા પાણીમાં પ્રતિબિમ્બ પાડે છે. ભગ્મર ભાલો, બેખડને થડ ટેકવેલ છે, તે તરવાર તો પૂજના પુષ્પ જેવી સન્સુખ જ પડેલ છે. સરજ મહારાજ સોનાવરણા થઇને આજમાં ઝપટથી એનો સાત ઘોડાનો રથ હાંકવા મંડ્યા છે.

* આ દુહો એમ બતાવેછે કે ચાંપરાજ વાળો વડોદરાની છૂંટ કરવા ખણુ ગયો હતો.

“રંગ હો ! રંગ હો ! રંગ હો સરજ રાણ !” એમ ત્રણ વાર કસુંબો ઉગમણી દિશામાં છાંટીને જેમ અસવારે ત્રણ રંગ દીધા, તેમ વેંકળાની બેખડ ઉપરથી ગિસ્ત ઉતરી : મોખરે મોટા દાઢીમૂછળા આગેવાનો : પચીસ પચાસ ઘોડેસવારો : અને સોએક પગપાળા બરકંદાજો !

“એ આવો બા આવો ! કસુંબો પીવા ઉતરો !” એમ બેખડને થડ બેઠેલા એકલ આદમીએ આગ્રહ કર્યો.

“ઉતરાય એમ તો નથી લાઇ ! મરવાનું ચે વેળુ નથી.” એમ ગીસ્તના મોવડીએ જવાબ દીધો.

“કાં ? એવડું બધું શું છે ?”

“આ ચાંપરાજ વાળો અમરેલી લાંગીને જાય છે, એને અધરાતના ગોતીએ છીએ.”

“અરે લાઇ ! મારું ગામ પણ ચાંપરાજે આજ રાતમાં જ લાંગડું છે. હું ચ અમરેલી જાહેર કરવા જતો તો. ચાંપરાજે તો અકેકાર વર્તાવ્યો છે. પણ શું કરીએ ? કસુંબો પીધા વન્યા કાંઈ છૂટકો છે ? ઉતરો ઉતરો બા ! આથમ્યા પછી અસર નહિ !”

ગિસ્તને તો એટલું જ જોતું હતું. ઉતર્યા. બાસીયા પથ-રાયા. મ્હોં ઘોઘને કેગળા કર્યા. કસુંબો પાંધો. પછી એકલ આદમીએ વાત છેડી :

“હે બા ! આમાં તમને ક્યાંઈક ચાંપરાજ ભેટયો હોય તો શું કરો ?”

ગિસ્તનાં માણસો અડખેપડખે જોવા લાગ્યા.

“સાચું કહું દરબાર ?” મુખ્ય માણસ બોલ્યો.

“હા, કહો !”

“પ્રભાતનો પહોર છે. મ્હોંમાં પારકો કસુંબો છે. સાચું કહું છું કે અમે એને ફક્ત રામ રામ કરીને તરી જાઇએ.”

“કાં ? સરકાર રોટલા પૂરે છે ઇ શેના ?”

“એ લાઇ ! ચાંપરાજ વાળો આરવટે નીકળ્યો છે એટલે જ સરકાર આટલી મોટી ફાઇને રોટલા આપે છે. કાલ્ય જો ચાંપરાજ વાળો સોંપાઇ જાય, તો આ તમામ અરવાળ માણસોને નોકરીમાંથી રજા મળે. માટે સારા પ્રતાપ ચાંપરાજ વાળાના આરવટાના !”

એકલ આદમીએ આ જવાબ સાંભળીને મોં મલકાવ્યું. ખડીયામાંથી ડાબો કાઢ્યો. ડાબલામાં સોના મહોરો ભરી હતી. ગિસ્તના અગ્રેસરના ખોળામાં ડાબો ચૂકી દીધો.

“આ શું ?” જમાદાર ચમક્યો.

“આ તમારી જીભ ગળી કરવા માટે.”

“કાં ?”

“તમે દુવા દીધી માટે.”

“કાણુ ? ચાંપરાજ વાળો તો નહિ ?”

“હા, એ પોતે જ. લ્યો હવે રામરામ છે.”

એટલું કહી ચાંપરાજે છત્તલમ દીધી. પલકમાં ઘોડી ઉપર પહોંચ્યો. માણસો જેતા રહ્યા, અને ચાંપરાજે સામી બેખડ પર ઘોડી ઠેકાવી.

૪

“હવે ?” ચાંપરાજવાળાએ મકરાણી જમાદારને કહ્યું
“હવે શું કરશું ? માથે ગોરાનું જૂન ગડગડે છે. ધરતી આપણને ક્યાંય સંઘરશે નહિ. ”

“તો આપુ, હાલો મારા મલકમાં—મકરાણુમાં.”

“ત્યાં શું કરશું ?”

“ત્યારે તું મારો ઠાકર ને હું તારો ચાકર. ”

“પણ ત્યાં જઈને મારું નામ શું રાખવું ?”

“નામ તો મુલેમાન અસમાન !”

“ તો મારે બે બાપના નથી થાવું. તું તારે તારાં માણસો લઈને ચાલ્યો જ બાપ ! મારે વળી સરજ ધણીનું ધણું થશે. ”

મકરાણીને માલીકથી નોખા પડવું બહુ વસવું તો લાગ્યું. પણ ઇલાજ નહોતો. નવે જણા બીમારે બોજ ખાચરની ડેલીએ ગયા. અને ચાંપરજ વાળો એક બે કાઠીઓને લઈ જેપૂર-માળવાને માથે ઉતરી ગયો.

૩

એક દિવસ કચારીની અંદર જેપૂર મહારાજની નજર આધે આધેના ખુણામાં બેઠેલા એક આદમી માથે મંડાઈ ગઈ છે. માથેથી ગોથું ખાધને પાછા વળેલા દાઢીના કાળા કાતર્યા : ઉજળો, કંકુવરપી ઝાંય પાડતો ગ્રહોનો વાન : બેટમાં કચારી : ડોકમાં માળા : એવો ચોકખો ચારણનો દિગ્ગર હોવા છતાં મહારાજે એના મોરામાં કંઈક નોખા જ અક્ષરો વાંચ્યા. મહારાજે હુકમ કર્યો કે “ એલ્યા આદમીને આંહી લાવો તો ! ”

એ આદમીએ મહારાજની ગાદી સામે આવીને નીચા ઝુકી સલામ કરી.

“ કેવા છો ? ” મહારાજે પૂછ્યું.

“ ચારણ છું. ”

“ ક્યાં રેવાં ? ”

“ કાઠીઆવાડમાં. ”

નિચાર કરીને મહારાજ ઉભા થયા. “ ગઢવા આંહી આવજો તો ! ” એમ કહી, એ આદમીને તેડી પાસેના ઓરડામાં ગયા. જઈને એકાંતે પૂછ્યું

“ તમે ગઢવા નથી. ચારણ કોઈ દિ’ સલામ ન કરે. ઓવારણાં લ્યે. માટે તમે વેશધારી છો. બોલો કાણુ છો ? ”

“ કાઠી છું. ”

“ નામ ? ”

“ ચાંપરાજ વાળો. ”

“ ચાંપરાજ વાળા, તમારે માથે ગોરાનાં ખૂન છે. અને અટાણે સરકારની બેસતી આક્રમણ છે. તમે બાંધી રહો તો નેપૂરની ચાદીને જોખમ છે. માટે નીકળી જાઓ. નાણું જોવે તેટલું ખુશીથી લઇ જાઓ. ”

૪

ત્યાંથી ચાંપરાજ વાળાનાં અંગળ ઉપડ્યાં. નીકળીને માળ-વામાં આવ્યો : જ્યાં અજર મેં જ્યાં કરે છે, અને જે ‘રાંકનો માળવો’ કહેવાય છે, એવા એ રસાળ મુલકમાં ચાંપરાજ વાળો ચારણ વેશે હાવા ગામના એક પટેલને ઘેરે રહ્યા. પોતાની વ્હાલપભરી ખાતર બરદાસ્ત કરનારા પટેલને ચાંપરાજ વાળાએ કામમ કેઇ ઉંડી ચિંતામાં રહેતો દીઠો. એક દિવસ પૂછ્યું કે

“ પટેલ, પેટમાં આવડું બધું દુઃખ થું બધું છે ? ”

“ગઢવી, તમને કહીને શો સાર કાઢું ? જીલ કચરીને મરવા જોવા મામતો ઉભો થયો છે. કહેવાની વાત નથી રહી. ”

“પણ થું છે ? મ્હોંમાંથી ફાટી મરને ! ”

“આ ગામના દરબારનો સાળો મારા દીકરાની વહુને રાખીને બેઠો છે. રોજ આંહી મારા ઘરમાં આવે છે, ને ધરાર એક પહોર રાત રહે છે. ”

“હીક, આજ આવે ત્યારે મને ચેતાવજે. ”

એ જ રાતે એ ફાટેવ સાંઠ જેવા કામીને ચાંપરાજ વાળે ધર માર્યો. અને પછી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

માર્ગે એક બીજું ગામ આવ્યું. ચાંપરાજ વાળાની શોધ તો ચોમેર ચાલતી જ હતી. અને ગામેગામ એના શરીરની એંધાણીઓ પણ પહોંચી ચક્ર હતી. એ એંધાણીએ આ ગામના ઠાકારે પોતાને પાદર ઉભીને ચાંપરાજ વાળાને દીઠો. દેખતાં જ એને વ્હમ આવ્યો. ક્યાં રહેવું ? ક્યાંથી આવો છો ? એમ પૂછપરછ કરતા કરતા ઠાકાર ચાંપરાજ વાળાની થડમાં ગયા,

અને ઘોડીની લગામ ઝાલીને આમક કરવા મંડ્યા કે “એ બા ! ઉતરો, ઉતરો, રોટલા ખાઈને પછી ચાલજો.”

બન્નેની વચ્ચે રકાઝક ચાલવા મંડી. ચાંપરાજ વાળાને તો આવી રીતની પરોણા ચાકરી ટેકેકાણે મળતી હોવાથી કાંઈ કાવત્રું હોવાનો વ્હેમ જ ન આવ્યો. પણ પડખે એક ચારણ ઉભેલો હતો તેણે એક કાગડા સામે કાંકરો ફેંકીને કહ્યું કે

“ઉડી જાજો કાગડા !”

એ વેળે કાને પડતાં જ ચાંપરાજ વાળો સમસ્યા સમજી ગયો, ઘોડીને દાખી, ઝોંટ મારીને ઠાકારના હાથમાંથી લગામ છોડાવીને ભાગ્યો. પગલે પગલે એણે મોતના પડછંચા ભાળ્યા.

૫

ગુજરાતમાં ભમતાં ભમતાં એક ચારણે સમાચાર દીધા કે “ચાંપરાજ વાળો, તમે તો રજીનો છો, પણ મૂળભાઈ ઉપર સરકારે અડૂ ભીંસ કરવા માંડી. એનો ગરાસ જાવનો થયો છે. તમારી ખૂટલાઈનાં ઢોલ આખી કાઢીઆવાડમાં વાગી રહ્યાં છે.”

સાંભળીને ચાંપરાજ વાળો અંખવાણો પડી ગયો. બહારવટે નીકળ્યા પહેલાં એની લૂંટફાટની ખૂબ એટલી બધી વધી હતી કે સરકારે એની સારી ચાલચલગતના હામી માગ્યા હતા. એ સમયે જેતપૂર દરબાર મૂળ વાળો હામી થયા હતા. ચાંપરાજ વાળાને સાટે એણે પોતાનાં તમામ ચામ ખાલસા થરાનો કરાર સરકારને કરી દીધો હતો. એટલે અત્યારે મૂળ વાળો ઉપર સરકારનું આકરું દબાણ ચાલી રહ્યું હતું.

“મારે પાપે જો મૂળભાઈનો ગરાસ ખાલસા થશે તો તો ગજબ થઈ જશે. મારું મોત બગડશે. મારે હવે તો જાહેર મૂળભાઈને હાથે જ સરકારમાં સોંપાઈ જાઉં.”

એવે વિચારે ચાંપરાજવાળાએ કાઢીઆવાડ ભણી ઘોડાં હાંકી મેલ્યાં. એક દિવસ ઝાંઝર ટાણે અંધારામાં ભાલના એક ગામડાને પાદર તળાવને આરે ચાંપરાજ વાળો પોતાના એ

અસવારે સાથે ઘોડાને પાણી પાવા ઉભો છે, ત્યાં બાલુમાં જ એક અસવાર પેતાના વેલર ઘોડાને પાણી પાવા આવ્યો. ચાંપરાજની પાછળ ફરતી પલ્ટનને જ એ અસવાર છે : એની નજર તારોડીયાને અજવાળે ચાંપરાજના ચહેરા ઉપર પડી. એને બરાબર બહારવટીયાની અણસર મળી. અથા ! દબને એણે ચાંપરાજ વાળાની ઘોડીની લગામ ઝાલી.

“કેમ બાપ ! લગામ કેમ ઝાલજી ?”

“તુમ ચાંપરાજ વાલા !”

“અરે રામ રામ કર, અમે તો ચારણ છીએ.”

“નહિ, તુમ ચાંપરાજવાલા !”

“અરે મેલી દે બાપ, નીકર દાલો માર આપશ.”

“નહિ, તુમ ચાંપરાજવાલા.”

“આ લે ત્યારે, ચાંપરાજને ઝાલવાનું ઇનામ.” એટલું બોલી તલવારનું ઝાંડું કરીને અસવારનો હાથ કાપી નાખ્યો. ઘોડીની લગામે અરધો હાથ લટકતો રહ્યો અને ચાંપરાજે ઘોડી હાંકી.

ત્યાં જો ચાંપરાજ વાળો ! ચાંપરાજ વાળો ! પકડો ! પકડો ! એવા રીડીયા થયા. પડખે જ છાવણી પડી હતી તેમાં બીંગલ પૂંકાણું. મારો ! મારો ! મારો ! કરતા વેલર ઘોડાના અસવાર છૂટ્યા. અને ચાંપરાજ વાળો મુંઝાયો. શા માટે મુંઝાયો ?

તળાવનો ઘેરાવો ધણો મોટો છે : પાળે ચાલે તો પાછળ આવનારા આંખી લઇ, ભુટે મોતે મારે. અને પોતાને તો મૂળ-વાળાના હાથથી રળુ ચાવું છે. હવે શું કરવું ?

“હાં ! નાખો ઘોડાં પાણીમાં !” એમ ત્રણે જણાએ પલક-વારમાં તો ઘોડાના ઉગટા, મોવડ, ચોકકાં ને આગેવાળ જેરબંધ ઉતારી લઇ, ધબોધમ તળાવમાં ઝંપલાવ્યું. મગરો તરે તેમ ઘોડીઓ વાંસજળ પાણીમાં શેલારો દઇ વીધવા માંડી. સડોડટ અધારામાં સામે કાંઠે ઉતર્યાં. એમાં એક કાઠીની ઘોડી ચાકીને પાણીમાં ફળવા લાગી.

અસવારે બૂમ પાડી. “એ ચાંપલાઇ ! હું રહી ગયો. હું છુકું છું. હવે રામ રામ છે !”

“અરે રહી તે કેમ જશે ? રહેશું તો સહુ એક સામટા. માર કેકડો ! અવી જ મારી ઘોડીને માથે.”

એમ કહી, ઘોડીને પછી ફેરવી, એ ડૂબતા કાડીને કાંડે ઝાંલી ચાંપરાજ વાળાએ એને પોતાની ઘોડી માથે બેલાડ્યે એસારી લીધા, ને પછી ચતુષ્કોનાં વિમાનોને વહેતાં ક્યાં.

અંધારી ઘેર રાતમાં જાવણીના અસવારો આસપાસ બધે ગાતી વળ્યા. પણ બારવટીયો તો અંદુકની ગોળા જેવો ! હથમાંથી છૂટયા પછી હાથ આવ્યો નહિ. આખી રાત ઘોડીઓ બબ્બે અસવારને ઉપાડીને ચાકી નીકળી. પાંચાળની ધરતી વીંધીને સોરઠમાં ઉતરી. અને પાછલી રાતનો એક પહોર બાકી હતો ત્યારે, ગીરમાં જેઠસર વાળાના બોરડી ગામમાં દાખલ થઇ ગઇ.

“ઓહોહો, ચાંપરાજ ભાઇ આવ્યા ! ચાંપરાજ ભાઇ આવ્યા !” એમ જેઠસર વાળાએ આદરમાન દઇ ચાંપરાજવાળાને ટેલીઆ પાથરી દીધા. અને ઘોડીઓને લીલાછમ બાજરાનું જોગાણ મેલાવ્યું.

“બાપુ !” માણસે આવીને કહ્યું “ત્રણમાંથી એક ઘોડી જોગાણ ખાતી નથી. પંથ બહુ અંકરો થયો લાગે છે.”

“અરે મારી ઘોડી જોગાણ ન ખાય એમ બને ખરું ? ભલે ને લંકાનો પંથ કર્યો હોય ! કઇ ઘોડી તું કહે છે ?”

“ઘોયેલા (ધિ.ળા) પગ વાળી.”

“અરે, ઘોયેલા પગ વાળી તો એકેય ઘોડી જ નથી.”

એમ બોલતો ચાંપરાજવાળો ઠાણમાં ગયો. ત્યાં આવેથી પોતાની જ ઘોડીનો પગ ગોણુ સુધી ધોળો પુલ જેવો દેખાયો. પાસે જઇને જોવે ત્યાં તો એના ગરદામાંથી અરેરાટી નીકળી ગઇ.

એ પગ નહોતો, પણ પગના નળાનું હાડકું જ હતું. સંચોડો ઢાંચો જ ન મળે. અને પગના કાંઠા સુધીની આખી બોળ જ ઉતરગઇને ઉપર ચડી ગયેલી ! પાંચાળમાંથી રાતે નીકળતી વખતે

પહાડના પથ્થરની ચીરાડમાં ઘોડીનો પગ પડી ગયો હતો અને પગ ઉપાડતાં જ, ટોપરાનો વાટકો નીકળે તેવી રીતે પગનો ડબલો તૂટીને છૂટો થયેલ હતો. પણ ઘોડીએ કળાવા જ દીધું નહિ.

“આ હા હા હા !” ચાંપરાજવાળાને યાદ આવ્યું, “કુંગરામાં રાતે એક વાર ઘોડીના પગનો કાંઈક અવાજ મને સંભળાણો તો ખરો. અને તે પછી ઘોડીનો પગ આખી વાટ સ્હેજસાજ લચકતો આવતો હતો. પણ આમ સંચોડો ડામો જ નીકળી ગયો હોવાનું એાસાણુ તો મને આવેજ શાનું ?”

પગ વગરની જે ઘોડીએ, ત્રણ પગે ચાલીને બે અસવારને ચાલીસ પચાસ ગાઉ પહોંચાડી દીધા, તેને આજ ગુડી નાખવાનો સમય આવતાં ચાંપરાજવાળાની છાતી બેદાઢ ગઇ.

ગામની બહાર લઇ જઈને ઘોડીને ઉભી રાખી. એક જ ધાંચે ફેંસલો થઇ જાય તે માટે ચાંપરાજવાળાએ જોર કરીને ઘોડીને ગળે ઝાટકો ચોંટાડ્યો. પણ ડોકું પૂરેપૂરું ન કપાયું. વેદનાની ભારી ઘોડી ભાગી નીકળી. અને ચાંપરાજવાળાએ જમ્બુનું કે “ભુંડી થઇ ! પડખે જ માણિકવાડાની એજન્સીની છવણી પડી છે. ત્યાં પહોંચ્યા બેગી જ ઘોડી ઓળખાઇ આવશે, આપણા સગડ લેવાશે અને વચમાં નાહક આ જેઠ્ઠર ફટાઇ જશે !”

“બાપ રેશમ ! બેટા રેશમ !” એમ ચાંપરાજવાળાએ સાદ દીધો. અને પીડાથી પાગલ બનેલી ઘોડી ધણીનો બોલ સંભળીને દોડતી પાછી આવી. આવીને માથું નમાવી ઉભી રહી એટલે બીજે ઝાટકે ચાંપરાજે એની ગર ન ઉડાવી દીધી.

(૬)

વન ગઇ પાલવ વિના જનની કે'તાં જે દોરીને ચાંપો હેતે મન્યું સાચું મૂળવા

[હે મુળવાળા ! કાઠીઆણી ન્યારે ચોરીમાં પરણવા બેસે ત્યારે કાપડું પહેસી નથી, એ વાત આજે, તે ન્યારે ચાંપરાજને દોરીને

સરકારમાં સોંપી દીધી ત્યારે જ મેં સાચી માની : એટલે કે એવી નિર્લજ્જ માતાના પુત્ર તારા સરખા મિત્રદોહી જ થાય એમાં નવાઈ નથી. (આ લગ્ન-પ્રથા સંબંધે એવી કથા કાઠીઓમાં પ્રવર્તે છે કે, “મુસલમાન રાજ્યના કોઈક સમયમાં, દરેક ક્ષત્રિય રાખની પરણેતરને કોઈ બાદશાહ, પ્રથમની રાતે પોતાના રાચનજૂઠાં મોકલવાનો હુકમ કરતો. ૧૫ી એ પ્રથા ત્યજીને પાદશાહે એવો હુકમ કરેલો કે પ્રત્યેક ક્ષત્રિય કન્યાને પરણતી વેળા જે કાંચળી પહેરાવવામાં આવે, તેના રતન-લાગ પર પાદશાહી પંખની કાપ હોતી નેહજે. આ આજ્ઞાને તાણે બીજા બચા થયા, પણ કાઠીઓએ તો તે કલંકમાંથી મુક્ત રહેવા ખાતર લગ્ન વિધિમાંથી કાપડું જ કાઢી નાખ્યું.” આ વાતમાં કશું વલ્લુદ જણાતું જ નથી.]

જશે જળ જમી, પોરહુ ને પતીઆળ
ચાંપા લેળાં ચાર, માતમ ખેયું મૂળવા.

[હે મૂળવાળા ! ચાંપરાજ નય છે. તેની સાથે જળ, જમીન, પૌરુષ અને પ્રતષ્ઠા, એ ચારે ચીજે ચાલી નય છે. એને સોંપી દેહને તે તારાં માહાત્મ્ય ગુમાવ્યું.]

(કાં તો) જેતાણું જનારું થીયું, મૂળુ ઇદલ મોત
ખાધી મોટી ખોટ, દોરીને ચાંપો દીધે.

[કાં તો જ્વેતપૂર જનારું થયું, કાં તારું મોત આવ્યું. હે મૂળવાળા ! તે ચાંપરાજને સોંપી દેવામાં મોટી ખોટ ખાધી છે.]

આવા ઇપકાના દુહા ચારણો ઠેર ઠેર સંલગાવવા લાગ્યા. મૂળવાળાને માથે ચાંપરાજને રાજકોટ જઈ સોંપી દેવાનું આજ મૂકાયું. પણ બીજી બાળુ કેક લોકો કહે છે કે મૂળવાળાનો વાંક નહોતો. મૂળવાળાએ બહુ બહુ વિનવ્યું કે ‘ચાંપા, લલો અંધને ભાગી જા. ભલે મારો ગરાસ જમ થાય.’ પણ ચાંપરાજ માન્યો નહિ. સોંપાયો. એને માથે મુકદ્દમો ચાલ્યો, અને એને જન્મકેદની સજા થઈ. ચેરોડાની જેલમાં એને મોકલી દેવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૭.

(૬)

“ હમણાં જેઠર સા'બ કેમ નથી દેખાતા ? ”

“ એની મદયમને પેટપીડ ઉપડી છે. ”

“ શા કાણથી ? ”

“ બાપડીને છોર આબ્યાનો સમો થીયો છે. પણ આડું આવેલ હોવાથી છૂટકો થાતો નથી. મોટમોટા ગોરા સરજનોએય હાથ ધોષ નાખ્યા છે, અને મદયમ તો હવે ઘડી એ ઘડીમાં મરવાની થઇ છે. ”

જેઠના દરોગાને મોઢે આ વાત સાંભળીને ચાંપરાજવાળાને વિચાર ઉપડ્યો. એણે કહ્યું કે

“ અરે ભાઈ, એમાં ગોરા સરજનનો ઉપા'કાર નહિ કરે. ઘણું ય મારી આગળ દવા છે, પણ છ દવા કોણ કરે ? જેઠર સાબને કાને મારી વાતે ય કોણ પોગાડે ? ”

દરોગાએ જીંદને સાહેબને બંગલે વાત પહોંચાડી કે કાઠી-આવાડનો એક કેદી આડાં ભાંગવાની દવા જાણે છે. અંગ્રેજને અમલખી તો બહુ થઇ. માન્યામાં તો આવ્યું નહિ. પણ જુઓ માણસ તરણાને ચે જાલે, એ રીતે એણે ચાંપરાજવાળાને દવા કરવાનું કહ્યું. ચાંપરાજે માગ્યું કે

“ એક તરવાર : એક ઘીનો દીવો : ધુપ : અને એક માળા : ચાર વાનાં લઇને મને નદી કે નવાણને કાંઠે જવા દો. ”

માગી તેટલી સામગ્રી આપીને ચાંપરાજને જગાશયને કાંઠે તેડી ગયા. ન્હાઇ ધોઇ, ઘે તીયું પહેરી, ઘીનો દીવો ને ધૂપ કરી, હાથમાં આળા લઇને પ્રભાતને પહોર ચાંપરાજે સરજ સામે હાથ જોડ્યા :

“ હે સરજ ! મારી પાસે કાંઈ દવા નથી. પણ આજસુધી મેં પરનારી ઉપર મીટ પણ ન માંડી હોવાનો જો તું સાક્ષી હો, મનમાં પરનારીનો સંકલ્પ પણ જો મેં કાઢ દિ' ન ક્યો હોય, તો તો મદમ એ'નનુ આડું ભાંગીને તારા છોરની લાજ રાખજે આપ ! નીકર આ તરવાર પેટમાં પરીવીને હું સધ જીવશ. ”

આટલું ખોલી, પોતાની નાડી ધોધ, ધોળનું પાણી પોતે દરોગાના હાથમાં દીધું. “લે ભાઈ, મદમ એનને પીવરાવી દે. ને પછી મને આંહી ખચર આપ કે છૂટકો થાય છે કે નહિ.”

પાણી લઈને દરોગો દોડ્યો, અને ચાંપરાજે ઉઘાડી તરવાર તૈયાર રાખી સરજના જાપ આદર્યા. કાં તો જેલમાંથી છૂટું છું. ને કાં આંહી જ પ્રાણ કાઢું છું, એવો નિશ્ચય કર્યો.

એક, બે, ને ત્રણ માળા ફેરવ્યા બેળાં તો માણસો દોડતાં આવ્યાં, “ચાંપરાજ ભાઈ, મદમને છૂટકારો થઈ ગયો ! પેટપીડ મટી ગઈ ! રંગ છે તમારી દવાને !”

મદમે ચાંપરાજ વાળાને પોતાનો ભાઈ કહ્યો, અને પોતાના ધણી સાથે જીકર માંડી કે “મારા ભાઈને છોડાવો.”

“અરે ગાંડી ! જન્મ-ટીપનો હુકમ એમ ન ફેર.”

“ગમે તેમ કરીને-વિલાયત જઈને ફેરવાવો. નીકર તમારે ને મારે રામગમ છે !”

મદમનાં રીસામણાંએ સાહેબનાં ધરને રમશાન બનાવી મૂક્યું. સાહેબે સરકારમાં લખાણ ચલાવીને મોટી લગવગ વાપરી ચાંપરાજ વાળાની સજા રદ કરાવી દીધી અને દસ બાર વરસ સુધીની એની મજૂરીના જે બસો ત્રણસો રૂપિયા એના નામ પર જમા થયેલા તે આપીને ચાંપરાજવાળાને રજા દીધી મદમ જહેનની વિદાય લેતી વેળા બહારવટીયાની ખૂતી આંખોમાંથી પણ ખજળ ! ખજળ ! આંસુડાં વહેવા લાગ્યાં. મદમનું હૈયું પણ ભરાઈ આવ્યું.

પડખેના બંદરેથી બહાણમાં બેસીને ચાંપરાજવાળો ભાવનગર ઉતર્યો. પહોંચ્યો મહારાજ વજ્રેસમજીની પાસે. કચારીમાં જઈને પગે હાથ નાખ્યા. “મારો કનૈયોલાલ ! મારો વજ્રે મહારાજ ! આપો મારો ! મને કારાગૃહમાંથી ઉગાર્યો !” એવી બૂમાબૂમ એ નટખટ કાઢીએ કરીને કચારી ગમ્મવી મૂકી.

“ઓહોહોહો ! ચાંપરાજવાળા, તમે ક્યાંથી ?”

“મહારાજે મને ડોહ્યો.” ચાંપરાજે હુઆથ આદરી.

“હે ! સાથેસાથ મેં તમને ડોહ્યો ! શી રીતે ?”

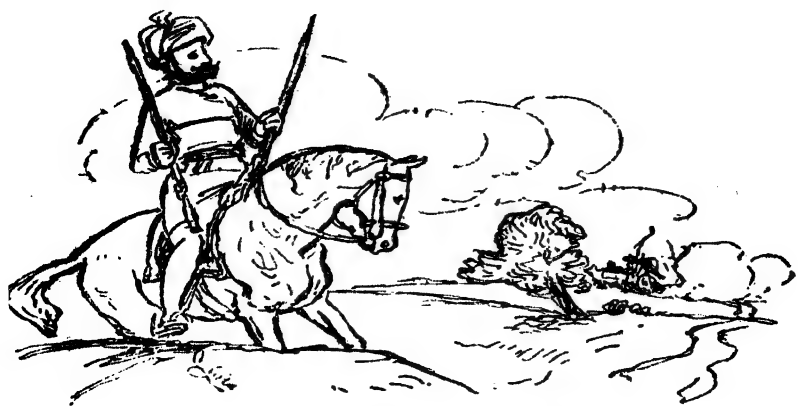
“અરે વળ મહારાજ ! તારી તે શી વાત કહે ? જાણ્યે એમ થયું કે એક દિ’ રાતમાં કનેનાલાલનું રૂપ ધરીને આપ મારી જોલની ઓરડીમાં પધાર્યા, અને મારી બેડીઓ તોડી, મને દર-વાળ ઉધાડા ફટાક કરી દીધા. અને હું નીકળી આવ્યો મહારાજ કનેયાનો અવતાર છે, એમ સહનું કહેવું મારે તો સાચું પડ્યું.” એમ કહીને, પોતાની પાસે જોલની મળુડીના જે રૂપીઆ બાકી રહ્યા હતા, તે મહારાજને માથેથી ઘોળ કરીને મહારાજના પગમાં ધરી દીધા.

“અરે રંગ ! રંગ કાંડીલાઇની કરામતને !” એમ રંગ દધને ડાહ્યા રાજ વજેસંગજીએ ચાંપરાજની પીઠ થાપડી. ચાંપરાજ-વાળાને મહામૂલના સરપાવની પહેરામણી કરીને પોતાના અસરારે સાથે ચરખા પહોંચતો કર્યો. અને ત્યાર પછી ચાંપરાજવાળો, ઘર આગળ પથારીમાં જ મરણ પામ્યો.*

*કેપ્ટન જેલ, પોતાના “ધ હિસ્ટરી ઓફ કાડીઆવાડ” નામના પુસ્તકમાં કક્ત એટલો જ ઉલ્લેખ કરે છે કે,

“ચાંપરાજ વાળો, કે જેણે પંદર નંબરના જોગે ઇન્ડીયાના એક અધિકારીને ગોળીથી ઠાર કર્યો હતો, તે ઇ. સ. ૧૮૩૭માં પકડાયો અને પોતાના દુષ્ટ કૃત્યોના બદલામાં જન્મ-દીપ પામ્યો હતો. ચાંપરાજ વાળો નામીયો અફીણી હતો. જેલમાં પણ એને દવાના મોઢા મોઢા રગડા પાછને છપતો રાખવો પડ્યો હતો. દવાની અકેક માત્રા છેવટે સીનેર એકન સધી પહોંચી ગઈ હતી. ન્યારે એ છટો હતો ત્યારે એને દરેક ટંકે કબૂતરના અકેક મોઢા ઇડા નેટલું અફીણ લેવું પડતું હતું.”

નાથો મોઢવાડીયો

સાંજે, ગાધુલિને સમયે, વાળેવાળ પોતાના ગાધલા હાંકતો એક ગાડાખેડુ બારાડી મુલકના સીસલી નામે ગામડાના ઝાંખામાં દાખલ થયો. એનું નામ નાથો: મોઢવાડા ગામનો એ મેર હતો. ખેડ કરીને પેટ ભરતો. કદમાં બેડી હતી, દેખાવે બૂઝવ, અને બોલવામાં કુહાડા જેવી જામવાળો હતો.

ધણના ખુંટડા નાથાના નનકૂડા ગાધલાને ઢીકે ચડાવ્યે જાય છે, અને ખુંટીયાના બરડા ઉપર પગાણાની પ્રાછટ બોલાવતો નાથો હેમખેમ ગાડું બહાર કઢી એક શેરીમાં વાળે છે. પહોળા ફળિયામાં ગાડું થંભાવીને નાથો ઠેકથો અને હાથમાં રાશ હતી તે ગાધલાને માથે એમ ને એમ ઢળકતી મેલી દહાડો આસરીએ મયો.

નાથાને દેખતાંની વાર જ ધરમાંથી એક આધેડ મેરાણીએ બહાર આવીને એવારણાં લીધાં.

“ કાં પુછ ! શીદ બોલાવ્યો’ તો મુને ? ઘઉંના ફાસ છોડીને મારે આવવું પડ્યું છે. કાલ થાહે તાં બધા ય ક્યારા બળી જાહે. એવડી તે તારે કેવાની ઉનાવર કુતી ? ”

“ હા ભા ! તારે ઘઉંનાં વાવેતર ખોટી થાય છે, ને આંહી મારાં છોકરાં પાવળું દૂધ વન્યા વાળું કરે છે, અને ઇ સંધું ય મારો નાથા જેવો જમદદ લત્રીજો બીઠે મારે ભેગવવું સરજેલ હશે ને ! આજ મારો ભા વાંશીઆંગ હત ને, તો ઇ પીટ્યાઓનાં ચેટમાંથી જઠીનાં ધાવણુ સેત ઓકાવેં આવત. ”

“ પણ અટલાં બધાં મેણાં કેવાની દઇ રહી છો ? શું થીયું ? ઇ તો મોંમાંથી ફાટય ? ”

“ શું ફાટાં ? ફાટેં ને શું કરાં ? પાંચ કુંઢીયું, ને પાંચ નવચંદરીયું, દસે દુઝણી બીંસુને પીટ્યાઓ હાંકી ગયા. ”

“ ક્યાંથી ? ”

“ કુંગરમાં ચરતીતી તાંથી. ”

“ કુણ હાંકે ગીયા ? ”

“ જમનાં માણસુ : ધંતૂરીયાના ફાટક આવર. ”

“ દીક, તી ઇમાં કાલી મોં શીદ વાળજ મારા બાપ વાશી-યાંગનું ? હું હાલ ધડી જઇને લે આવાં. ”

એટલું કહીને હાથમાં પેરાણો ઉપાડી નાથો ઓસરીએથી ઉતર્યો, અને પુછએ સાદ કર્યો

“ નાથા ! અટાણે અસરો નથી જવું. વીયાળું કરેં ને અંદરમા ઉગ્યે ચાલજે. ”

“ ના. ના. વીયાળું તો હવે ઇ દસ બેંરયુંનાં દૂધ આવશે તે દિ’ જ કરવાં છે. ”

એટલું કહીને પાછો પતંગીઆ જેવો નાથો ગાડ માર્યો ટુક્યો. હાંદા તો ધરમાં જ ઉભા હતા. જોતર છોડ્યાં કે દીલાં પણ નહોતાં કર્યાં. ગોધલાની પીઠ ઉપરથી પુમહીઆળી રાસ

એથી લઇને નાથાએ ડચકારો કર્યો. ગોધલાની પીઠ ઉપર જરાક હાથ દીધા ત્યાં તો સમતોલ પાણીની અંદર સમા પવનનું નાનું બહાણ વેગ કરે તેવી ચાલ્ય કાઢીને ગોધલા ઉપડ્યા. ધૂળની ડમરીઓ ચડાવતું ગાડું તોપના ગોળાની માફક ગડેગટ કરતું જાય છે. થોડીક વારમાં તો જામનગરની સરહદના રાવલ ગામને પાદર આવીને નાથો અટક્યો.

થાણામાં ગયો. જે મજા એને પૂછે છે કે “લાઇ, મારી પુછની દસ બેસું—પાંચ કુઢીયું” ને પચ નવચંદરીયું....

એનું વેણ અધૂરું રહી જાય છે, ને જવાબ આપ્યા વગર થાણાનાં માણસો આંખ કાઢીને સરી જાય છે. આખી રાત નાથો જૂખ્યો મે તરસ્યો વાવડ કાઢતો રહ્યો. પોતાને રોટલો કે ગોધલાને કઠ-જનું એક રાકું પણ નથી મળ્યું. બીજી વાતમાં એનું ચિત જ નથી. સહુને બેસો વિષે પૂછે છે, સહુ એને ધકકે ચડાવે છે, એમ કરતાં કરતાં નાથો મામલતદારના ઘરમાં પેંઠો.

“કાણ છો એલા ? મામલતદાર તાડક્યો.”

“મારી પુછની બેસું, પાંચ કુઢીયું, પાંચ....

“તારી પુછ જામસાહેબની પટરાણી તો નથી ને ? પ્રલાતના પહેરમાં પારકા મકાનમાં પૂછ્યા ગાછ્યા વગર પેસી જાછ તે કાંઈ ભાન છે કે નહિ ? બહાર ઉભો રે.”

“પણ મારી પુછનાં છોકરાં વીયાળુ વગરનાં...”

“અરે કમજબત ! બહાર નીકળ, મોટા રાવળ જામ !”

“પણ મહેરબાન, તું ગાજ્યું શીદ કાઢછ ? હું તો તારી પાંસળા અરજે આવ્યો છું !”

મેર લોકો હમેશાં સહુને—રાયથી રંક તમામને તુંકારે જ બોલાવે છે. પરંતુ એ તુંકારો કરતી વેળા એ પણ એ તો ગરીબડો થઇને જ બોલે છે, આવી પ્રથાનું ભાન ન રાખનાર એ મામલતદારનો પિતો ગયો. એણે ધકકા મારીને નાથાને ઉંચી પસાળ ઉપરથી નીચે પછાડ્યો. જે માણસો હાજર

હતાં એ સહુ સાહેબની હુસીયારી અને નાથાની હીણપ જોઈને હસવા લાગ્યાં. પડી ગયેલો નાથો ઉભો થઈને પણ ખાંખેરવા લાગ્યો.

“ઠીક સાંબ : રામ રામ !” કહીને નાથો ગાડે ચડી પાછો ચાલી નીકળ્યો. ગામનાં લોકોએ વાવડ દીધા કે દસે બેસા હાંકીને આયરો રાણપરે લઇ ગયા છે. નાથાએ રાણપરા ઉપર ગાડું રાડવી મેલ્યું. સીધે સીધો રાણપરાના થાણામાં ગયો. ત્યાં પણ અમલદારે બરછીના ધા જેવો જવાબ દીધો કે “તારી પુછની બેંસુ ને ? હા, જામ સાહેબે હમણાં રાણપરાનો નવો ગઢ બંધાવ્યો ને, એમાં તારી પુછની બેંસુનાં શીંગ ચણાઇ ગયાં—મૂલ બૂલમાં હો ! સમજ્યો ને ભાઇ ? હવે કાંઇ ચણ્યો ગઢ તારી બેંસુ સાડુ પાડી થોડો નખાય છે ?”

“ના સાંબ ! ગઢ પાડ્યો મા. હજી બેવડો ચણ્યો. હું હવે મારો હિસાબ જામની હારે જ સમજી લેશ.”

“ઐય મારો બેટો... ! તું શું ખાસ્વડું કરીશ ?”

પડખેથી એક આયર ખોલ્યો, “હા હા સાહેબ, એનો દાદો કાંધો મેર ખાસ્વટે નીકળ્યો તો અને એનો બાપ વ શીયાગ પણ આપણા રાજની સામે ખાસ્વડું કરતો તો. આશી ખાવદરથી ખડનો ભર ભરીને લઇ જતો તો. એટલે ઇજારદારે એનો ભર આંચકી લીધો તો.”

“તી મારે બાપે તો પડી જમીનમાંથી ખડ લીધું તું. કાંઈ કાષ્ટના ખેતરમાંથી તુતું લીધું—” બોલો નાથો આજ પચાસ વર્ષ પોતાના બાપનો બચાવ કરવા લાગ્યો.

“ઓહોહો ! ત્યારે તો આ ત્રીજી પેઢીનો પાકલ શરવીર નગરના રાજને ઉધું ચતુ જ કરી મેલશે હો !”

સાંબળીને નાથો ચાલ્યો. ભાણવડ ગયો. જામનગર ગયો. વધુ તો મેલતાં ન આવડે, એટલે “મારી પુછની બેંસુ ! પાંચ કુંદીયું, પાંચ નવચંદરીયું.....” એવાં મેર-ભાષાનાં ભાંજ્યાં ત્રુટ્યાં વેણ બોલે છે.

પણ નગરની દોમ દોમ બાદશાહીમાં પોરબંદર તાબાના મોઢવાડઃ ગામના નાથો મેર નામે ખેડુને ઉભરાવું ઠેકાણું જ નહોતું. રંગમતીને કાઠે બૂખ્યા ગોધવાને રાત બધી ચારો કરાવી, રૂપમતીનાં પાણી પાછ, ગાડું પાછું હાંકી મેડ્યું. પણ હાંકતાં હાંકતાં જામના દરબારમદના કાંગરા ઉપર, પાછું જોઇને કરડી નજર ઠેરવતો ગયો. જાણે કેમ પોતાની દિયી જ એ કાંગરાને તોડવા મથતો હોય, એવા જોરથી નજર નોંધતો ગયો.

કાગલયોં આગ્યો પાછો રાણપરાની સીમમાં. બપોર તપે છે. સાંતીડાં છોડીને ખેડુતો આડા અવળા થયા છે. ફક્ત એ ગોવાળીયા ગામનું ખાડું ચારે છે. એક સો જેટલી હાથણી સમાન ભગરી ને કુંઠી ને નવચંદરી ભેસોએ ગાડાની ધણેણાટી સાંભળી કાન માંડયા. ડોક ઉંચી કરી. ગોવાળીયા પોતાના ગોબા લઇને ઉભા થઇ ગયા. ત્યાં તો ગાડું હાંકીને ઠેક સુધી નાથો ધસી આવ્યો. આવીને પડકાર્યું કે

“ એજા આયકુ, આ ક્યાંનો માલ ? ”

“ રાણપરાનો. ”

“ મારી કુધનાં છોકરાં વાળુ વન્યા સુવે છે ઇ ખખર છે ને ? ”

“ તે શું છે ? ”

“ અને મારે ય ત્રણ દિયી વાળુ અગરાજ થયું છે. ”

“ તે પણ છે શું ? ”

“ આ ભેંસુને હવે આજ સીસલી જઈને વાળુ કરવું છે. ”

“ ભેસુનાં મૂતરે વાળુ કર્યું, મૂતરે. જો ગગો જામસાબની ભેંસુ દોવા આવ્યો છે. ”

“ માલને જાનામુના મોઢા આગળ કરી લો છો, કે હું જ હાંકી લઉં ? ”

“ હવે હાલતો ચા હાલતો, રાંચા ! ”

“ કાંઈ વાતે નથી સમજવું ને ? ”

“ લે જા જા, આ એક ગોઆ ભેળી ખોપરી ઉડી પડશે. ”

“ ઠીક ત્યારે, ઇ મે ગોઆ મોટા ? કે આ એક પરાણો મોટા ? એનું પારખું કરીએ. ”

એમ કહીને ગોધરાની પીઠ ઉપર રાશ ઉલાળીને ફક્ત એક પરાણાબર નાથો નીચે ઠેક્યો. દોડીને પરાણાની પ્રાછટ બોલાવવા માંડ્યો. ખારીઓના હાથમાં ગોઆ ઉપડે તે પહેલાં તો બન્નેનાં જમણાં કાંડાં ખેડવી નાખ્યાં. ફડાફડી બોલાવીને બન્ને પહાડ જેવા પડછંદ ગોવાબોને ધરતી ઉપર ઢાળી દીધા. આખું ચે ખાકું સીસલીના ફડા ઉપર ઘોળીને બેઠું કયું. પાછળ ગોધરા હાંક્યા. દોટાવતો દોટાવતો સો ચે ભેંસાને ઉપાડી ગયો. મેધુલિ વખતે ગયો હતો ને ગોધુલિ વખતે જ પાછો સીસલીના ઝાંપામાં પેટો. એક સો ભેંસાની ધકમક ચાલી તે સીસલીનાં માણસ જેઠ રજાં. નાથાએ ડેલીએ જઈને સાદ કર્યો કે “ કુધ ! વાડો વાળ્ય. ”

કુધ બહાર નીકળી. વારણાં લઈને કહ્યું કે “ખમ્મા ! ખમ્મા મારા વાશીયાંગના પૂતરને ! પણ માડી ! આ કેનીયું ? ”

“ કુધ, તારીયું તો ન મળી, પણ આમાંથી તારું મન માને ઇ દોહી લે. ”

“ અરે મારા બાપ ! પણ આ તો સરખ બાંડો કર્યો ! બમની સામું વેર માંડ્યું. ”

“ તું તારે મોજ કર. જમને જવાબ દેનારો હું જીવતો બેઠો છું. અટાણે તો મુંને ઝટ બ્યાળુ પિરસ્ય. તણુ દિ'નો બૂખ્યો ડાંસ છું. લાભ્ય, ઝટ આ સો માયલી એક નવચંદરીનું બોધરું બરીને મેલી દે મારા મોઢા આગળ. અને ઠાવકી લાત્ય પાડીને ઉના ઉના રોટલા બે ટીપી નાખ્ય તો ! આજ તો જમને માથે સંધીય દાઝ કહીને બ્યાળુ કરવું છે. ”

નાથાની કુધ હેબત ખાધને ઉઠી ચઢ રહી છે. “અરે મારા

બાપ ! તુને બો નથી ? અબધડી જમની ફેજનાં બાલાં વરતાશે. માટે તું ઝટ નીકળી જા. ”

“ એ ના ના, ખાધા વિના તો આજ નહિ નીકળું. તુંને જો તારા ઘરમાં ચોર સંઘરવાનો બો હોય તો જાલે, હું જૂખ્યો તરસ્યો ભાગી જાઉં. ”

રોટલા તૈયાર થયા. જમની બેંસો દોહવાઈ રહી. નાથાએ લીલવણી બાજરાના બે ધડસા જેવા રોટલા પટકાવ્યા. પછી ઝોડકાર ખાધને કહ્યું “ લે પ્રુધ ! હું જાઉં છું. પણ બેંસુને ખસીલે ય જો જમનાં માણસ અડવા આવે તો સંભળાવી દેજે કે વીણી વીણીને હું એનાં માથાં વાઢી લખશ. ”

નાથો ગોધલા હાંકીને બહાર નીકળ્યો. એટલે પાદરમાં સીસલી ગામના કોઠા ઉપર ચડીને ઉભેલા આદમીએ કહ્યું કે “ભૂભા ! વાર વહી આવે છે. અને તને બેટયા વગર નહિ રહે. ”

ગાડા ઉપર ઉભા થઈને નાથાએ કોઠા તરફ હાથ લંબાવી કહ્યું “ ફકર નહિ ભા ! લાવજો તારી તરવાર. કાલ્ય પાછી દષ મેલીસ. મારે એક તરવાર જ બસ છે. ”

કોઠાવાળા આદમીએ તરવાર લાંબી કરી, લઈને નાથો ઉપડ્યો. સીમાડે પોતાનું ગાડું રોકી ઉભો રહ્યો. ત્યાં તો અસવારો ભાલે આભ ઉપાડતા આવી પહોંચ્યા. આથેથી નાથાએ પડકાર્યું “એ ઉતાવળા થાવ મા. થોડાંને પેટપીડ ઉપડશે. અને હું તો તમારી વાટય જોઈને જ ઉભો છું. નીકર કાંઈ તમને મારા આ ગોધલા આંબવા છે ખરા કે ? ”

એક જ તરવાર લઈને નાથો ઉતર્યો. સાત અસવારને સોરી નાખ્યું. એટલે પછી બાકીની વાર પાછી વળી. વારમાંથી માણસો વાતો કરવા મંડ્યાં કે “ મારું બેટું કાતક જેવું ! ”

“ શું ? ”

“ અમે બરોબર એના અંબ ઉપર ઝાટકા માર્યા. પણ એને એકય શા પુટયો નહિ. ”

“ભાઈ, એને વરદાન છે આજપરા વાળા બુઢા બાવાનું.”

“શું ?”

“બુઢો બાવો એક જોગંદર છે. નાનપણમાં નાથે એની ભારી ચાકરી કરી. તે બાવો પરસન થયા. એ વાનાં આખ્યાં : એક શિયાળશીંગી, ને બીજી મોણવેલ : એયને નાથે સાથળ ચીરીને શરીરમાં નાખી, ઉપર ટેલા લઈ સીવી લીધેલ છે. ત્યારથી એને તરવાર કે બંદૂકની ગોલાલી, બેમાંથી એકયનો ધા નથી પુટતો.”

“અને હવે કાલ્યથી જ એ બારવટે નીકળશે ! અને આપણને ધમરોળી નાખશે.”

૨

“બેટા માલદે ! આ લે, આ ગોધલ્યાની રાશ અને તારી માની લાજ તારા હાથમાં સુંપીને જઈ છું. મારી વાટ જોશો મા. મારે તો જન્મને માપી જોવો છે. એટલે હવે રામ રામ છે. અને મોઢવાડીયા ભાઈયું ! આખા બરડાના મેરને કહી દેજો કે મને પોલે પાણે રોજ રોજનાં ભાત પોગાડે. અને હું એટલે કેટલા જણ ખબર છે ને ? બસો મકરાણી ને એક હું : એમ બસો ને એકનાં ભાત : દિ'માં ત્રણ ટાણું પોગાડજો. નીકર મેરનાં માથાંનું ખળું કરીશ.”

એમ બસો મકરાણીને ત્રીસ ત્રીસ ફારીને પગારે રાખી લઈને બારવટાના નેજ સાથે નાથો બરડા કુંગર ઉપર ચડી ગયો. અને પોલે પાણે પોતે પોતાની ટચલી આંગળીના લોહીથી ત્રિશળ તાણીને વાસ્તું લીધું. પોલો પાણો નામની એક ગુફા છે. જાણે બારવટીયાને એથ લેવા માટે જ પ્રભુએ સગે હાથે બાંધેલી એ જગ્યા બરડા કુંગરમાં છે. રાણાવાવ ગામને સીમાડેથી ઉપડેલો આ બરડો હાલતો હાલતો, ધરતી માતાના બરડાની કરોડ સરખો, અને કાંઈ કાંઈવાર પરાડીયે તો જાણે સોડય તાણીને સતેલા ઘોર મહાકાળ સરખો દેખાવ ધારણ કરતો, પોતાની મહા કાયા લંબાવીને પોરબંદર અને નગર, બંને રાજની

હદમાં પડ્યો છે. પ્રેમ અને શરાતનની અલૌકિક વાતે હજુ પણ આલને કહી રહેલો આલપરો કુંગર પણ ત્યાં જ ઉભો છે. ધુમલીનાં દેવતાઇ ખડેરો પણ હજુ ત્યાં પડ્યાં પાથ્યાં દેખાય છે. હલામણની સોનનાં આંસુડાં ત્યાં જ છંટાણાં છે. સોન કંસારી નામની વીર રાખાયશ બાબરીયાની અખંડ કુમારી રાણીને જેઠવા રાજના કામામિમાંથી ઉગારવા માટે કતલ થઇ જઇને સવા શેર જનોખના ત્રાગડા ઉતારી દેનાર થાનકી બ્રાહ્મણો પણ પૂર્વે ત્યાં જ પોઢ્યા છે. પ્રથમ તો એ આખો ય દેવતાઇ પહોઃ જેઠવાને આંગણે હતો. પણ કહેવાય છે કે કુંગરમાં કેપાઃ ગોરાનાં ખૂન થયાં, જેઠવા રાજને માથે ગોરી સરકારનું દબાણ આવ્યું, જેઠવા રાજએ ઢીલા પોચા કારભારીની સલાહને વશ થઇ જવાબ દીધો કે “જ્યાં ખૂન થયાં તે સીમાડો મારો નહિ નગરનો.” નગરનો જામ છાતીવાળો હતો. એણે જોખમ માથે લઇને કબૂલી લીધું કે “હા હા! એ કુંગર મારો છે.” ત્યારથી બરડાનો અમુલખ ભાગ નગરને ઘેર ગયો, ને પોરબંદરના હાથમ નાનકડી પાંખ રહી.

એ પાંખ ઉપર, થોડાં થોડાં ઝાડવાંની ઘટા વચ્ચે, બહુ ઉંચેર નહિ, કે બહુ નીચેરો પણ નહિ, એમ ‘પોલો પાણુ’ આવેલો છે. ડર પુટ લાંછું ને ૧૬ પુટ પહોળું એ પોલાણ છે. બેઠકથી સાડા ત્રણ પુટ ઉપર, છજવાળી જબરદસ્ત શિલા છે. પણ નાથા બારવડી યાની ઘોડીને ઉભી રાખવા માટે, વચ્ચેવચ્ચ એ છજન શિલા થોડોક ભાગમાં કોરી કાઢી છે. જાપરાની શિલા ઉપર બરાબર એથ લઇને માણસ બેસી શકે એવી ચાકિયાની બેઠ છે. એ બેઠકમાં આખો દિવસ અકકેક આદમી ચોક્કી કરતે અને અંદર પોલાણમાં નાથા ભાલાનો હાથરો મળતો. પડાં થોડાંને પાણી પાવાની તળાવડી પણ અત્યારે ‘નાથા તળાવડ’ નામે ઓળખાય છે. ત્યાર પછીના વાઘેર બારવડીના જ્યાં રહી દાંડીયા રાસ લેતા તે ‘માણેક ચોક’ નામની જગ્યા પણ પોલા પાણુથી ઝાઝી દૂર નથી. પોલા પાણુને ‘ડોકામરડો’ પણ કહે છે.

દુસ્મનની મોટી ફાંજેની પણ કારી ન ફાવે એવી આ વંડી જગ્યાનો ઓથ લઈને નાથો મેર જમના બારાડી પરમ-જુનાં ગામડાં ભાંગવા મડ્યો. ગુંડું ભાંગ્યું, આસીયાવદર ભાંગ્યું, અને જમશાહી ફારીઓના ખણખણાટથી પોલો પાણી રણકારા દેવા લાગ્યો. પછી તો રાવણહથાના તાર ઉપર નાથાના રાસડા ચડી ગયા. આસપાસના મેરોનાં ગામનો જખ્ખર વસીલો નાથાના સાથમાં હતો અને રડાં રડાં રૂપવાળી મેરાણીઓ ઓઢ-જુને ચારે છેડે મોકળાં મેલી, ઝૂલ્યોથી શોભતી હાથણીઓ જેવી, રાત પડતાં પોતાની પાતળી જીભે ગામડે ગામડે નાથા ભક્તનાં વીરત્વના રાસડા લેવા લાગી, તેમ તેમ નાથાની નસો-માંથી થરાતન છલકાઈ જવા લાગ્યું. અને સોરઠમાં અમરેલી સુધી ‘નાથા મેર’નું નામ ગાજતું થયું. જ્ઞાતવટીયો હતો છતાં ‘ભગત’ નામની છાપ જુસાઈ નહોતી.

૩

એક દિવસને આથમતે પહેરે ચાડિકાની નજર ચૂકાવીને પાછળની કેડીઓમાંથી એક ઘોડેસ્વાર ચડી આવ્યો, અને ઠેઠ પોલો પાણી પહોંચ્યો. રાંમમાં રમજૂમતી ઘોડી છે. હાથમાં ભાલો, કેડે તરવાર, ખંભે ઢાલ, મ્હેંચે દાદીમૂછનો ભરાવ અને કરડી આંખો છે. આવીને આખો દાયરો બેઠો હતો તેને ઘોડી પર બેઠાં બેઠાં કહ્યું કે “એ બા રામ રામ !”

સો જણાએ સામા કહ્યું “રામ !”

પોલો પાણી પણ પડ્યો દઈને બોલ્યો કે “રામ !”

“આમાં નાથો ભગત કાણ ?”

“ન જાણખ્યો આપા ? તેં રામ રામ ક્યાં ને ?”

“એ તો અજાણમાં સડની હાયેં રામ રામ ક્યાં.”

સાવડ જેવું ગળું યુંજી ઉઠ્યું કે “હું નાથો, હું લે બા, હવે કર ફરી ચાર રામ રામ. અને ઉતર હેઠે.”

“ ના ના, હવે તો પ્રથમ વેણુ દે, ત્યાર પછી જ ઉતરાય જોમ છે. ”

“ અરે બલા આદમી, ચડ્યે ઘોડે કાંઈ વેણુ લેવાતાં હશે ? કાંઈ વાત, કાંઈ વગત્ય ! ”

“ વાત ને વગત્ય બધુંય પછી. કાં તો નાથો ભગત કોલ આપે, ને કાં રજા આપે. ”

“ રજા તો લાઇ, હેતુમિત્રુને થ નથી મળતી, કે શત્રુને થ નથી મળતી. બેય એકવાર પોલે પાણે આવ્યા પછી ઠાલે હાથે પાછા વળતા નથી. આ લે, જા, વચન છે. ”

ચારે પલ્લા ઝાટકીને ભગત ઉભો થયો. અસવારનો હાથ ઝાલીને તાળી દીધી. ઘોર અવાજે પોલા પાણાએ પણ જાણે એ કોલમાં સાક્ષી પૂરી. બાવડું ઝાલીને અસવારને હેઠા ઉતાર્યો. બેય જણા બેટયા. ને પછી નાથાએ પૂછ્યું કે “ કાણુ તું ? ”

“ હું ચાંપરાજ વાળો, ચરખાનો. ”

“ અરે ! તું પોતે જ ચાંપરાજ વાળો ! ”

ઘોડાને પાખર ઘૂઘરા સાજ સોનેરી સાજ
લાલ કસુંબલ લૂગડે ચરખાનો ચાંપરાજ

“ ઇ પોતે જ તું ? ગાયકવાડનો કાળ તું ? આવ બા, આવ. પોલો પાણો આજ પોરસથી અરધી તસુ પુલશે, ભાઇ ચાંપરાજ ! બોલ, તારે શું કહેવું છે ? આંહી સુધી શીઠ આટો ખાધો ? ”

“ નાથા ભગત ! અમરેલી ભાંગ્યાના કોડ પૂરા થયા નથી. એ પૂરા કરનાર તો તું એક દેખાછ. માટે તું ને તેડવા આવ્યો છું. ”

“ હાલ્ય. હમણાં જ નીકળીયે. એમાં શું ? મલકમાં મિત્રમિત્રની મોણું રહી જવાની છે. આ કયાને તો કયાં અમરપટા લખી દીધો છે ? હાલ્ય, પણ બે દિ’ આ પહાડની બાદશાહી તો માણી લે ચાંપરાજવાળા ! અરડાના ઠાક વળી કે દિ’ જોવા આવીશ ? ”

આંપરાજ વાળાને થોડા દિવસ રોક્યો. હીલોળા કરાવ્યા. પછી બન્ને જણા અમરેલી ઉપર ચડ્યા. અમરેલી ભાંગ્યું, ભાંગીને આંપરાજની સાથે નાથાએ સોરઠી ગિરની સાહેબી દીધી. પછી પોલે પાણે આવ્યો.

૪

“ભગત ! માધવપર ઉપર હાથ મારવા જેવું છે હો ! આવું તરતું ગામ ખીલું નહિ મળે.”

“પણ હ ગામ તો ‘પોર’નું : ‘પોર’નો રાણો તો આપણો માથાનો મુગટ. એના ગામ માથે જવું હ તો ખેડાની ડાબ્ય ભાંગ્યા જેવું કહેવાય.”

એમ વાતો કરતો નાથો બારવટીયો પોરબંદર તાબાના મેરીયાં ગામોમાં આંટા દેવા જાય છે. માધવપરની રસાળી સીમમાં ઉંટ ઓરાઇ જાય એવી જુવાર ઉભી છે. રસ્તે ચાલતાં કેડને કઠિયી જુવારના જૂથની ઓથે નાથાએ હાકલા પડકારા સાંભળ્યા. કોઇ અમલદારની હમદાટીનો અવાજ લાગતાં જ નાથાએ લગામ ખેંચીને ઘોડીને રોકી. એક ખેડૂત શેઠ વાછડા ચારતો હતો એને પૂછ્યું કે “એલા, આમ ફાટતે મોઢે હ કુણ ખોલે છે ?”

“અમારો કાળ ખોલે છે ભાઇ ! કરપારામ મહેતો !”

“શું કરે છે ?”

“ખીલું શું કરે ? જુલમ. હજી આ જર ઉભી છે, ત્યાં જ હ અમારી પાસેથી વસુલાત કઢાવશે. વેપારીને અમારે પાણીને મૂલે મોઢ માંડી દેવા પડશે. રાણાના રાજમાં તો હવે ગળાફાંસો ખાવાના દિ’ આવ્યા છે ભાઇ !”

“જમને જરા એને કાનમાં કહી દે ભાઇ, કે નાથે મોઢ-વાડીયે ચેતવણી મોકલી છે. બલો થઇને ખેડૂતો સંતાપવા રે’વા દે, કહીએ.”

“અરે બાપા ! નાથાના નામનો તો શું, ઇને ભગવાનનો ચે ભો નથી. નાથાને તો પકડવાના પડકાર કરે છે.”

“એમ છે ? તયી તો આપણે એને મળીએ.”

બારવડીયાએ ઘોડી ચડાવી. જુવાર વીંધીને સામી બાજુ નીકળ્યો. ત્યાં મૂળના આંકડા ચડાવીને મ્હોંમાંથી બળ્લે કટકા ગાળો કાઢતો મહેતો કૃપારામ ઢોલીઓ ઢાળીને બેઠો છે. બાજુ-રાનો પોંક પડી રહ્યો છે. ઉના ઉના પોંકને ખાંડમાં ભેળવીને ખાતો ખાતો કૃપારામ ગલોફાં હલાવે છે. નાથાએ છેટેથી કૃપારામને હાકલ દીધી “એ પોતડીદાસ ! ઉભો થા. માટી થઈ જા. આ લે તરવાર.”

“કાણ છે તું ?” કૃપારામ ઢીલેઃ થઈ ગયો.

“હું નાથો. તું જેની વાટય જેતો’તો ઇ. ખેડુનાં લોહી ધણાં દિ’ પીધાં. માટી થા હવે.”

એટલું કહીને નાથાએ કૃપારામને પકડ્યો. માણસોને હુકમ કર્યો કે “દોડો જટ, ચમારવાડેથી કાઢ ઢારનું આણું ચામડું લઈ આવો.”

ચામડું આવ્યું.

“હવે ઇ આળા ચામડાના ઢીંઢામાં આને જીવતો ને જીવતો સીવી દ્યો.”

સીવી લઈને મહેતાને જીવતો ગુંગળાવી મારી નાખ્યો.

મેતો માધવપર તણો ગજરે ખાતે! ગામ

કુદે કરપારામ નેતર કંધો નાથીઆ.

આવું મોત સાંભળીને મહાલે મહાલના મહેતાઓને શરીરે ઘરેરાટી વજૂટી ગઈ. ખેડુતોના સંતાપ આપોઆપ ઓછા થઈ ગયા. વહીવટદારોને નાથો સ્વપનામાં આવવા લાગ્યો.

૫

મોઢવાડ ગામમાં મૂળ મેરના દીકરા વણુગા પટેલને ઘેર જોડવા રાણાની હડય રહેતી. બલબલાના પગ એ વણુગા પટેલની હડયમાં કેદ બનતા. વણુગો તો રાણાની મૂછનો આલ લેખાતો. એક દિવસ વણુગાને ઘેરે છત્રાવા ગામનો રાણો ખુંટી નામનો મેર એક સો માણુસને લઇને દારિકાની જત્રાએ જતાં જતાં માર્ગે રાત રોકાયો છે. વાળુ કરીને રાતે ચંદ્રમાને અજવાળે મહેમાનો ખાટલા ઢાળીને બેઠા છે. નાથા ભાભાની વાત નીકળી છે. એમાં રાણાએ વાત ઉચ્ચારી કે “વણુગા પટેલ, સાંભળ્યું છે કે તમારા ગામનો ખારોટ નાથાભાભાના દુહા બોલે છે ને !”

“કાણુ રાજો ખારોટ ?”

“હા, રાજો. તેડાવને એને, દુહા તો સાંભળીએ !”

“રાણા, ઇ ખારોટ જરાક બટકખોલો છે. તું એને બોલ્યે કાંઈ ઘોખો નહિ ધર ને ?”

“ના ના, દુહા સાંભળવામાં ઘોખો વળી શેનો ? ઇ તો જોવાં કામાં એવાં નામાં.”

રાજા ખારોટને તેડાવવામાં આવ્યો.

“કાં ખારોટ ! નાથા ભાભાના દુહાની તેં ઓલી ‘વીશી’ કહેલી છે ઇ અમારા મહેમાનને સાંભળવાનું મન છે. સાંભળાવીશ ને ?”

“ખણુ બાપ, કાંઈને વધુ થડુ લાગે તો ઠાલો દઃખઘોખો થાજ. માટે મારી જીભને આળ આવે એવું શીદ કરાવે છે ?”

“ના, ના, તું તારે મન મોકળું મેલીને બોલ. શુરવીરની તારીફ નહિ સાંભળીએ તો ખીજું સાંભળશું શું ?”

“ઠીક ત્યારે. થ્યો બાપ !”

એમ કહીને રાજા ખારોટ હોઠે પડતો મૂકીને નાથા ખાર-વટીયાની ‘વીશી’ જીલંદ અવાજે શરૂ કરી:

એકે તેં ઉથાપીયા ટીખા જમ તણા
(તેનીયુ) સુણીયુ સીસોઢરા નવખંડ વાતું નાથીઆ

[હે સીસોઢીયા રજપૂતના વંશમાંથી ઉતરેલા નાથા મેર ! પ્રથમ તે તં જમ રાજનાં કેક ગામડાં ઉજ્જડ કર્યાં તેની ક્ષતિની વાતો ચામેર પ્રસરી ગઇ છે.]

ખીજે નાનાં બાળ રેતાં પણ છાનાં રહે
પંચમુખ જે પ્રોંચાળ નાખછ ગડકું નાથીઆ

[તારી ખ્યાતિ તો એવી છે કે તું સાવજ સરીખો, એવી તો મર્જના કરે છે, કે રેતાં છાકરાં પણ એ ત્રાડ સાંભળી ચુપ થઇ જાય છે.]

ત્રીજે જડેજ તાણું મોઢા એડાબ્યું માણુ
ખંડ રમીયો ખુમાણુ તું નવતેરી નાથીઆ

[ત્રીજી વાત: તેં જડેજ વંશના જમ રાજતું માન મૂકાવ્યું છે. જીમ જોમ એક હાથમાં નવ અને ખીજા હાથમાં તેર હાથી લઇને રમતો હતો તેમ તું પણ એક સામઠાં શત્રુનાં દળને રમાડતો યુદ્ધની રમતો રમ્યો છે.]

ચારે દાઢ ચાંવ બારાડી લીધી બધી
હુવ લેવા હાલાર નાખછ ધાડાં નાથીઆ

[ચોથું: તેં તો જમને બારાડી નામને આપ્યો પ્રદેશ દાઢમાં લઇને ચાલી નાખ્યો, અને હવે તો તું એની હાલારની ધરતી હાથ કરવા હલ્લા લઇ જાય છે.]

પાંચે તું પડતાલ ક્ષીયુંને કીધા કડે
મોઢા કુંઝર મુવાડ નત ગોડીરા નાથીઆ

[પાંચમું: તેં તો ક્ષી લોકોને પણ સપાટામાં લઇ લઇ કબજે કર્યા છે. અને હે મોઢવાડીયા ! કુંઝરાની ચાળીમાં તારા નાદ નિરંતર થયા જ કરે છે.]

છકું ખીજ ચાટ (કોઇ) નાથાની ઝાલે નહિ
કરમી લેજ્યો કોટ, તરત જ દેવળીયા તણા

[નાથા બારવટીયાની ચોટ કોઈ ખમી શકતા નથી. દેવળીયાનો કોટ તો તે હે ભાગ્યવંત ! ધડીવારમાં તોડી નાખ્યો.]

સાતે તું ડણકછ સુવણ, મોઢા હુંગર માય
(ત્યાં તો) થરથર જાંગુ થાય, રજપૂતાને રાત દિ'

[હે મોઢવાડીયા ! તું સિંહ સરીખો હુંગરામાં ત્રાડો દધ રહ્યો છે, તથી દિવસ અને રાત રજપૂતોના પગ થર થર કાંપે છે.]

આડે ચાણું જે કરે વેંડા મૂકે વાણ
તળ નગરે ગરબણ નાખે મૂતર નાથીઆ

નવે સારીતો નાંહ, હાકમને હુંસરાજ
વશ તે કીધો વંકડા, રંગ મૂછે નથરાજ

[અમરેલીનો સૂખો હુંસરાજ, મોઢા મોઢા રાજાઓને પણ ન ગાંકતો. તેને હે નાથા, તેં વશ કર્યો. તારી મૂછાને રંગ છે.]

દસમે એક દહીવાણ, દોરંગો આછાણી દલી
(તિમ) ખંડ બરડે ખુમાણ નર તું બીજો નાથીઆ

[જેમ દિલ્હી પર આક્રમણ કરનારા વીર દરંગદાસજી રાજપૂતાનામાં પાક્યા હતા. તેવો બીજો મદદ તું બરડામાં નીવડ્યો.]

અગીઆરે મેર અભંગ, લોકુમાં લેખાત
નાથા જલમ ન થાત (જે) વંશમાં વાશીયાંગરાઉત

[અને હે નાથા ! જે તારો જન્મ મેરોના વંશમાં ન થયો હોત તો સાચેસાચ આખી મેર ભતિ 'લોક' જેવી, એટલે કે ખેડૂત જેવી, અથવા શદ્દ જેવી લેખાત.]

“ બારોટ, ઇ દુહો જરા ફરીવાર બોલજો તો ! ” રાણા
ખુંટીએ વચ્ચે બોલીને વેગમાં ચડેલા બારોટને થંભાવી દીધો.

“ હા, જ્યે બાપ ! ”

અગીઆરે મેર અલંગ, લોકુમાં લેખાત
નાથો જલમ ન થાત (જે) વંશમાં વાશીયાંગરાઉત

“ હં, હજી ફરી એક વાર કહો તો ! ”

ફરીવાર બારોડે દુહો ગયો. પછી આગળ ચલાવ્યું :—

બારે બીલેસર તણું, ઉપર મોઢા એક
ત્રેપરબની ટેક, નાથો તેં રાખી નમ્રુ

તેરે તેં તરવાર કછીયુંહું બાંધી કડયે
હવ્ય લેવા હાલાર નાખછ ધાડાં નાથીઆ

[અત્યાર સુધી તો તેં આ કચ્છમાંથી આવેલા જમને માટે કમરે તરવાર બાંધી હતી. પણ હવે તો આખો હાલાર લેવા તું હલ્લા કરી રહ્યો છે.]

ચોઢે ધર લેવા ચડે ખુમારા ! ખરસાણુ
(એને) ભારે પડે લગાણુ નગર લગણુ નાથીઆ

[દુશ્મનોની સેના તારા ઉપર ચડાઇ કરે છે, પણ પાછું એને જમ-નગર સુધી નાસી જવાનું પણ મુશ્કિલ પડે છે.]

પંદરે તુંને પાળ, ભડ મોટા આવી ભરે
ખત્રી હવ્ય બાંધાળ, ન કરે તારી નાથીઆ

[મોટા મોટા સમર્થ ગામધણીઓ પોતાનાં ગામોના રક્ષણ બદલ તને પૈસા ભરે છે. તારી છેડ હવે કોઇ ક્ષત્રિય કરતો નથી.]

સોળે નવ સરહું તણા બળીઆ દંડછ બાન
કછીયું તોથી કાન નો રે ઝાલ્યા નાથીઆ

[આખા સોરઠના મોટા મોટા માણસોને કેદ પકડીને તું દંડ વસૂલ કરે છે.]

સતરે શૂરાતન તણા આંટો વજયો અછે
બાળી ને ઝાડો બે (તેને) તેં નમાવ્યા નાથીઆ

[રક્ષાતન એવું તો તને આટો લાઇ ગયું છે, કે તેં બૂનામકના નવાળા બાળીને, તથા નગરના બમ બડેબને, બન્નેને તોળાહ પોકરાવી છે.]

અઢારે ઇંડર તણો નકળ'કે લેરે નાથ
હાકમને પેટે હાથ તેં નખાવ્યા નાથીઆ

[તારી સહાયમાં તો ઇંડરનો ગોરખનાથજી અવધૂત જ્યો છે. તેથી જ મોઢા રાત્રીએને લાચાર બનાવી રહ્યો છે.]

ઓગણીસે ઓસારીયા ઝાડો ને બાળી જે
કેસવ બૂપત કે (તું) નમીયા પખેણો નાથીઆ

[બડેબ અને બાળી જેવાને તેં નમાવ્યા. માત્ર કૃષ્ણ પ્રભુ તને નમ્યા બિનાનો રહ્યો છે.]

વીસે તું સામા વડોંજ ધરપત થાકા ધોડ
આડથું ગઠ ચિત્રોડ નર તેં પાણી નાથીઆ

[તારી સામે ઘોડાં દોડાવીને રાત્રીએ હવે થાક્યા છે. તેં તો તારા અસહના પૂર્વજ સીસોદીયાઓના ધામ ચિતોડને પાણી ચડાવ્યું.]

“ હ્યો બાપ ! આ નાથા લાભાની વીશી. ” એમ કહીને રાજા બારોટ ફરીવાર હોંકા હાથમાં લીધા. એની મુખમુદ્રા પર લા...લ ચુમકીઓ ઉપડી ગઈ છે.

“ વાહ બારોટ ! વાહ ! ” એમ સહુ માણસોએ ધન્યવાદ દીધા.

“ હું તો બાપ, મારા પાલણુહારનાં કાલાં ઘેલાં આવડ્યાં તેવાં કાવ્ય કરું છું. હું કાંઈ મોટો કવેસર નથી. ”

ન્યારે બહુ વાહ વાહ બોલાઈ, ત્યારે રાણો ખૂંટી મર્મમાં હસવા લાગ્યો. એ હસવું તો કાતિલ બરછી જેવું હતું.

“ કેમ બાપ હસવું આવ્યું ? ” રાજા બારોટ પૂછ્યું.

“ હસવું તો આવે જ ના બારોટ ! અટાણે તો નાથો લાભો આખા મેર કુળનો શિરોમણી છે. ને તમે એના અભિત

છા એટલે તમે એને સોને મઢા, હીરેય મઢા, રાજા કહો, કે ભગવાન કહો. પણ એલા અગીઆરમાં દુહામાં જરાક હલ છાંડી જવાણી છે, બારાટ !”

“શું બાપ ?”

“નાથો ન જનમ્યો હોત તો મેર તમામ લોકમાં લેખાત ! બસ ? એક નાથો જ શું શેર લોકમાં બાંધી જાણે છે ? બીજા બધા શું રાંડી રાંડના દીકરા છે ?”

બીજા બે ચાર મેરો પણ બોલી ઉઠ્યા કે “હા સાચું, બારાટ છ જગ્યાએ બહુ વધુ પડતું કહી નાંખ્યું છે. કેમકે એમાં બીજા સહુ મેરને રહ દીધો છે.”

“તો એની વળી ખરે ખબર પડશે બાપ !” એટલું બોલીને બારાટ ચુપ રહ્યો. પોતાને ભોંઠામણ પણ બહુ જ લાગી ગયું.

બીજે દિવસે પ્રભાતે ઉઠીને રાણો ખૂંટી તો પોતાનાં એક સો સંબાધીનો સંઘ લઈને દારિકાજીને પથે પડી ગયો. થોડા દિવસ પછી સંઘ પાછો વળ્યો. અને એણે વળતાં પણ મોઢવાડામાં જ વણગા પટેલને ઘેર ઉતારી કર્યો. રાજો બારાટ તો તે દિવસના ભોંઠામણને લીધે મહેમાનને મળવા નહોતો ગયો, પણ મોડી રાતે વણગા પટેલની ડેલીએથી ઘાયરો વીંખાયો ત્યારે કાષ્ટક આવીને રાજા બારાટને ખબર દીધા કે “બારાટ ! રાણો ખૂંટી જત્રાએ ગયો ત્યાં એને તો ઘણું બરવું પડ્યું.”

“કાણે ઘણું લીધું ?”

“જામનગરના ચીલાવાળાએ ભોગાત ગામને પાદર ઘણું પડાવ્યું. કહે કે તે વિના જત્રાએ જવા જ ન દઈએ.”

“કેટલું ઘણું ?”

“ત્રણસો કારી રાકડી.”

“અરે ! મઝા કેવાય. મારો સાવજ નાથો જીવતો હોય, ન જામના આકર મેરોની પાસેથી ઘણું મેલાવે ?”

સુતો હતો ત્યાંથી રાંજે બારોટ ઉઠ્યો. માથા પરથી પાવડી કાઢી નાખીને સોગીયું લાંડીયું બાંધ્યું. સાબદો થઇને અધરાતે ઉપડ્યો. વણુગા પટેલની ડેલી પાસે થઇને નીકળ્યો. ટોકા કર્યો કે “વણુગા બાબા !”

“હો ! કાણુ છ ? બારોટ ?”

“હા !”

“કેમ અસરા ?”

“મારે અટાણે ગામતરે જવું પડે છે. પણ મારા આવતા પહેલાં મેં માનને હાલવા દેશો મા. સવારને પહોર મારે મેં માનને કસુંબો પાવો છે.”

“હીક.”

રાંજે બારોટ ઉપડ્યો. પગપાળો પંથ કાપવા મંડ્યો. અંધારામાં ગેથાં ખાતો ખાતો રાતોરાત પોલે પાણે પહોંચ્યો. પરાડીયે મ્હોંસઝણું થાતાં નાથા બારવટીયાએ પથારીમાંથી ઉઠતાં જ બારોટને દીધે.

“ઓહોહોહો ! બારોટ ! તું અટાણે કેવાનો ? અને આ માથે લાંડીયું કેમ બાંધ્યું ? કાંઈ માઠા સમાચાર લાવ્યો છો ?”

“હા બાપ, બહુજ માઠા !”

“કાણુ પાછું થયું ?”

“નાથો બાબો પંડ્યે જ પાછો થયો, બાપ !”

“કેમ બારોટ, અવળાં વેણુ ?”

“અવળાં નથી. સાચે જ નાથો મેર મરી ગયો. નીકર દુવા-રકાની જત્રાએ જતાં મેરની પાસેથી જામના ચાકર ૩૦૦ ફેરીનું દાણુ કઢાવે ? પણ આજ મારો નાથીઓ સાવઝ મરી ગયો !”

નાથાએ રાંજ બારોટ પાસેથી બધી વાત સાંભળી. એની અંતીમાં પણ ધા પડ્યો. એણે માણસને કહ્યું કે “બાપ, કેક દોત ક્લમ લાવજો તો !”

ખડીયો કલમ ને કાગળની ચબરખી રાજની પાસે મેલીને કહ્યું “ લે બારોટ, હું લખાવાં એમ તું લખ. લખ કે

“ ભોગાટના દાણ લેવા વાળાઓ ! છત્રાવાના મેર રાણા ખુટી પાસેથી તમે જે ત્રણસો કોરીનું દાણ લીધું છે, તેમાં ત્રણસો કોરી દંડની ભેળવીને કુલ છ સો કોરી, તમારા જ ગામોઢની સાથે પરબારી મોઢવાડે પાછી મોકલી દેજો. નીકર નાથા મોઢવાડીયાનું સામેયું કરવાની સાબદાઈમાં જે.”

ચબરખી આપીને એક સાંઢીઆ-સવારને ભોગાત રવાના કર્યો. અને રાજ બારોટને કહ્યું કે “ બારોટ, તું તારે જા, પરબારી કોરીયું મોઢવાડે આજ બપોર સુધીમાં પોગે નહિ તો પછી ખુશીથી માથે ફાળીયું ઓઢીને મારું સનાત કરી નાખજો. ”

*

*

*

બપોરે મોઢવાડામાં વણુગા પટેલની ડેલીએ સહુ દાયરા બેઠેલ છે. તે વખતે એક ખેલર્યો સાંઢીયો સામે આવીને ઝૂકી પડ્યો. સાંઢીયાના અસવારે આવીને કોરીઓની પોટલી રાણા ખુટીની સન્મુખ ધરી દીધી.

“ આ શું છે બાપ ? ”

“આ ત્રણસો કોરી, તમારા દાણની ને ખીજી ત્રણસો નાથા બાલાએ નગર પાસેથી લીધેલ દંડની. સંભાળી લ્યો.”

“ પણ ક્યાંથી ? ”

“ભોગાતથી; જામના ચીલાવાળા પાસેથી.”

રાણા ખુટીને ભરદાયરા વચ્ચે આખી વાતની જાણ થઈ. રાણા નીચે જોઈ ગયો. આખીયે પોટલી રાજ બારોટની સામે ધરીને હાથ જોડ્યા : “આ લે દેવ ! આ તુંને સમરપણુ છે.”

“ ઇ કોરીયુંની વાત પછી; પ્રથમ તો મને કહી દે કે હવે અગીયારમે દુહો બોલવાની રજા છે આપ ? ”

“ બલે બાપ, તારી મરજી ! સો વાર કબૂલ છે. ”

તૂતજ બારોટ મોઠણુબર મધને, બરડા કુંબર તરફ બન્ને
હથ લંબાવી વારણાં લેતાં લેતાં દુહો લલકાર્યો કે

અગીઆરે મેર અલંગ લોકમાં લેખાત
(ને) નાથા જલમ ન થાત વંશમાં વાણીયાંગરાઉત.

૬

“નાથા બાબા ! રામ રામ !”

“રામ ! આવો આવો, લીલા જોશી, ને પુંજ ચાંદ !
આજ પોલે પાણે તમે ક્યાંથી ભૂલા પડ્યા ?”

“આ તમારાં રાજ સિંહાસન ને તમારા રાજવૈભવ જોવા,
નાથા બાબા ! બાકી તમારું કામ તો આજ મોટા ચમરબંધીનેય
પડે એવું ખરું ને ? હ્યો, આ રૂપાળીબાએ એના ધર્મના
માનેશ વીરને રાખડી દઇ મોકલી છે,”

એટલું કહીને બે પરાણાઓએ સોનાની મૂઠવાળી એક તર-
વાર, ખભે પહેરવાની સોનાની હમેશ, અને સાચો કીનખાપનો
પોશાક અજમાં ભરીને બહારવટીયાની સમક્ષ ધરી દીધો.

“બહ વાહ ! જોવાની જનેતાને તો એમ જ શોભે ને બાધ !
રાજમાતા તો રાજમાતા જ છે. એની શી વાત ? મારે માથે
ધણું ધણું હેતમીત રાખે છે, રૂપાળીબાને પેટ તો અવતાર લીધે
પાપ ટળે એવી એ જોગમાયા છે, બાધ !”

નાથો બોલતો ગયો ને બન્ને પરાણા એને રૂપાળીબાના
મોકલેલા પોશાક પહેરાવતા ગયા. રાજબકિતના પોરસ વડે
નાથાની છાતી પુલાઈને દોઢી બની ગઇ. ઉમળકો આણીને એણે
પૂછ્યું “માને કે’જો, મારા સરખું કામ સુંપતાં રહે. મા તો
આપણાં હાડ ચામડીનાં ખાણુ કહેવાય.”

“નાથા બાબા ! માનાં દુઃખની વાત તો એક મા જણે
છે ને બીજો જણે છે બહારમ ! બાકી માને માથે તો ગુનરવી
બાકી નથી રાખી !”

“કુણે ?”

“કામદાર : ઓતા ગાંધીએ : બીજા કાણે ? મલકમાં બીજા કાની મૂછે બળમે લીંથુ લટકે છે ભાઈ ?”

“પણ વાત તો કરો ભાઈ, શી શી વાતું બની ગઈ છે ?”

“વાત શું ? જે દિનું મોટા રાણાતું ગામતરું થયું, ને કુંવર ભોજરાજી ઘોડીયે હતા, તે દિને ઓતા ગાંધી માને સારતો નથી. રાજમાં પોતાતું ધાયું કરતો આવે છે. માનો તો વકર જ કાઢી નાખ્યો. માને ખાસગ બરોબર કરી મેલ્યાં. માને લાગી ભે’ કે ઓતા ગાંધી ક્યાંક કુંવરને મારી દેશે. એટલે માએ અમારો ઓથ લીધો. અમે માને અને કુંવરને ભાણવડ લઈ ગયા. આજ એ વાતને બાર વરસ વીત્યાં. હવે તો એજન્સીમાં પણ ઓતા ગાંધીને મુતરે જ દીવા બળે છે. એટલે રાણો તો ગાદીએ આવે ત્યારે ખરા ! કાને ખબર, દેશવટે જ મા-દીકરાની આવરદા પૂરી થશે. કેમકે જેઠવાના ભાયાતો પણ એ વાણીયાની ભેરે થઈ ગયા છે ભાઈ !”

“હીક ! લીલા જોશી ! અને પુંજ ચાંડી ! ઝાઝી વાતુંનાં ગાડાં ભરાય. માને જઈને સાબદાં કરો. કુંવરને પણ તૈયાર રાખો. જે’નની રાખડીના બદલામાં નાથીયાનો કાલ છે કે જે મોઢવાડીના પેટમાં જ સાચેસાચ પાક્યો હોઈ’, તો તો આજથી એક મહિને ઓતા ગાંધીનાં હાંડલાં અલગવી દઈને, અને ભાયાતુંને મોઢે ચુનાના પાવરા ચઢવીને પોરબંદરના તખતને માથે આપણા બાળા રાણાને મારે સગે હાથે દીલાવું છું. નીકર પછી નાથીયાને એ આપને જાણુને.”

બન્ને રાજદૂતોએ બારેવડીયાના અંગના રૂંવે રૂંવે પોતાની બાજીની મનધારી અસર નજરોનજર દીઠી. ને બન્ને જણા બરડા હિપરથી ઉતરીને ભાણવડ પહોંચી ગયા. આ બાણુ તાથાએ સોરઠમાંથી વીણી વીણીને એક હજાર મકરાણીઓને ભેળા કર્યાં. અને ઓતા ગાંધીને સદેશો મોકલ્યો કે “રાજકુંવરને અને

રાજમાતાને સંતાપતો અટકી જઈ, રાણાને ગાદીએ બેસારજો, નીકર દીકો નહિ મેલું.”

પોરબંદરનું જેના હાથમાં કડે ધડે કારભાર, અને જેની અણિ-શુદ્ધ નીતિની એજન્સીમાં પણ છાપ, એવા ઓતા ગાંધીને તો નાથીયા જેવા બરડા કુંગરના કાકીડાની શી ધાસ્તી હોય ? ઓતા ગાંધી ગફલતમાં રહ્યા. અને નાથો પોરબંદરના દરવાજા ભાંગી, ચોકીદારોને કાર મારી, શહેરમાં આગળ વળ્યો. તોપણને જઈ હાકલ દીધી કે “રાણાની આજ્ઞા સંભળાવું છું કે આ ધડીએ જ ઓતા કામદારના મકાન સામે તોપું માંડી દેા. નીકર હમણાં મારા એક હજાર મકરાણી તમારાં શરીરનાં શાક રાંધીને જમી જશે.”

ઓતા ગાંધીની મેડી સામે તોપોના મોરચા મંડાઈ ગયા, કામદાર પોતાના જ ઘરમાં કેદી બન્યા. રાજકચેરીમાં દરબાર ભરીને નાથાએ રાણા વિક્રમાજીત (બોજરાજ) ને ટીલાવ્યો, અને જેટલા જેઠવા બાથાતો રાજાની ચાકરીમાં રહીને રાણાને કનક-ગત કરતા હતા, તેને ચૂનાના પાવરા ચડાવ્યા. પોરબંદરમાં તો હડતાં પંખીડાં થંભી જાય એવી ધાક બેસી ગઈ. ઓતા ગાંધીને પોરબંદર છોડવું પડ્યું એમ પણ કહેવાય છે.

રાણાનો સાચો ‘મામો’ બનીને બારવટીયો પાછો પોલે પાછો ચાલ્યો ગયો.

૭

“ભગત ! આજ તો તેં કાજો કામો કર્યો. મલક આખા-માંથી ઘોડાં શું મરી ગયાં હતાં કે તેં શીંગડાની દેવતાઈ જગ્યા-માંથી મહંતની બે શીંગાળીયું કાઢી ?”

“હવે રાખ્ય રાખ્ય મેરાણી ! બારવટાં શું ઘોડાં વગર ચાતાં હશે ? અને ત્યાં જગ્યામાં ક્યાં ઘોડાંની ખોટય છે ? પડ્યાં પડ્યાં ખાતાં તો તે કરતાં હું કાં વાપરું નહિ ?”

“ અરે પુરુષ ! તે દિ’ જામની ફાજ વાંસે થઈતી ને તું બાગીને હરજી છુટાણી મા’રાજના પગમાં પડી ગયો’તો, તે વેળાનાં વેણ સંભાર, સંભાર ! એણે તને વચને બાંધ્યો’તો કે જોજો હો, શીંગડા માથે ગઝળ કરતો નહિ, અને બીજું કશું’તું કે મોઢવાડા માથે હાથ કરતો નહિ ! પણ તે’ તો આપણી જનમભોમની પણ એવ ઉધાડી કરી ! લુવાણાના છોકરાને બાન પકડીને ચાર હજાર ફારીયું પડાવી ! ભગત, આરવડું આથમવાનું ટાણું થઈ ગયું લાગે છે. ”

“ વાંધો નહિ, એવાં તે વેણ કાંઈ પળાતાં હશે ? ધરમની ને દેવસ્થાનાંની વાતું કરવા ખેસીએ તો માળા લઈને ખેસી જાવું પડે. જોતી નથી, આજ હું જામની સામે ઝુઝી રહ્યો છું ? ”

“ અધરમને માર્ગે કાઢનાં આરવડાં ઉઝ્યાં નથી. ને તે’ મોટી ખોટય ખાધી છે. હજી કહું છું કે શીંગડે જઈને જગ્યામાં શીંગાળીયું પાછી મેલી આવ, ને આપણા ગામના ઇ લુવાણાની ચાર હજાર ફારીયું પાછી ચુકવી દે. નીકર મારી નજરમાં આજ પોલો પાણી ડોલતો દેખાય છે હો ભગત ! ”

“ મેરાણી ! તું ગાંડુડી થઈ લાગે છે ! ”

મોઢવાડે પોતાના કુટુંબને મળવા ગયેલો નાથો પોતાની સ્ત્રી સાથે આટલો કલહ કરીને સ્ત્રીના અખોલા દેખી અધરાતે બહાર નીકળી ગયો. અને કાળભર્યો પોલો પાણી અડ્યો. તે વખતે જ આબમાંથી એક તારો ખર્યો. મોટી કાંઈ જ્યોત જાણે ઝોલવાઈ ગઈ. સવાર પડ્યું, હજી તો નાથાના હાથમાં દાતણ છે, ત્યાં માર્ગે મેરાનું એક જુથ આવતું દેખાયું. આવીને એણે નાથાને કહ્યું “ બાબા ! ભોમ બેળી થઈ છે. તે તમને બોલાવે છે. ”

“ ક્યાં બાઈ ! ”

“ રીજાવાડાને પાદર ”

“ બહુ સારું હાલો. ”

રીણાવાડ ગામને પાદર, મેરોનાં સાળે ગામોમાંથી, કુંછડીઆ, મોઢવાડીયા, ખસ્તરીઆ, રાજસખા, એમ ચારે વંશના, પાધડીતો આટો લેનારા તમામ મેર બેળા થયા છે. નાથો પરબારો ગામમાં જઈને ગામની એક ગુપ્ત મેડીમાં સંતાયો. મેર કામના થોડાએક આગેવાનોએ એ મેડી ઉપર બેસીને નાથા પાસે વાત મૂકી :—

“ બાબા ! તારે એકને કારણે અટાણે રાણાએ આખી નાતને ભરડો લીધો છે. ”

“ શી રીતે ? ”

“ નગર થાક્યું, સરકાર ખીજણી. અને રાણાને માથે દબાણ થાય છે કે કાં તો બારવટીયાને પકડી લેયો, નીકર રાજપાટ મેલી જો. ”

“ પછી ? ”

“ પછી શું ? આપણી ભોમ બેળા કરીને રૂપાણીઆએ કહ્યું છે કે નાથાને સુંપી જો. નીકર અમારી ગાદી જશે. ”

“ ને રાણે શું કહ્યું ? ”

“ કહ્યું કે નાથાને જીવતો ઝાલી જો તો જ મારાં પરીયાં ખાણી પીવે. ”

“ પછી તમે શો જવાબ દીધો છે ? ”

“ અમે જો આઠ દિની અવધ દઈને આવ્યા છીએ. ”

“ તો બલે ! આખી નાતને સંતાપ થાતો હોય તો હું સુંપાઈ જવા રાજ છું. આજથી ચોથે જમણે તમે આવો. હું મારું કામ આટોપી લઉં, ખુશીથી તમ સાથે આવી જીવું. ”

“ ઠીક ત્યારે, અમે ચોથે દિને આવીએ છીએ. ”

મેરાનું મંડળ ચાલી નીકળ્યું. અર્ધા એક ખેતરવા ગયા ત્યાં તો પરખત કુંછડીઓ નામે મેર એકદમ ઉભો થઈ રહ્યો. સહુએ અમકીને પૂછ્યું “ કાં પચ્યા ? ”

“ કાં શું ? તમે બધા દાઢી મૂછના ધણી થઈને હાથે કરીને નાથાને સુપી દેવા લાલ્યા છો ? અંતરમાં કાંઈ લાજ શરમ ઉઠતી નથી ? મેરાણીને પેટ પાક્યા છો ? ”

“ તે શું કરવું ? ”

“ તમારે કરવું હોય તી કરજો. હું તો તમારી નામર-દાઇમાં નાહ બળું.”

એટલું બોલીને પરખત નોખો તર્યો. પાછો મરડીને નાથા પાસે ગયો. કહ્યું કે

“ બાબા ! અમારો સહુનો મત નથી મળતો. માટે તું તારે કરતો હો તી કરજો.”

એટલું કહી પાછા વળીને પરખતે બધા વણિવાળા મેરાની મંડળીને આંખી લીધી. સહુને છૂટા પડવાનું ટાણું થયું તે વખતે આખા મંડળમાંથી પાછા પૂંજે ખસ્તરીઓ બોલ્યો કે “ભાઇ ! હાલો, રાણાને જેવો હોય તેવો જવાબ તો દઇ આવીએ ! ”

“ હાલો. ક્યાં રાણાની બીક છે ? ”

પોરબંદર જઈને પૂંજ ખસ્તરીઓએ રાજમાતાની અને રાણાની પાસે ખાનગી વાત ફેાડી કે “ માડી ! તમે જે પરખતને ‘ભાઇ’ કહેલો છે, એણે જ જઈને નાથાને ચડાવ્યો છે. અમારી વધિ એણે ધૂળ મેળવી છે. એની સાથે લાધવો, રાણા છાડવો વગેરે સાત જાણુ પણુ બળી ગયા છે. માર્થે રહીને નાથાને લૂંટ કરાવનારા એ ચાર જણા જ છે. હવે તો ઇ જાણુ ને તમે બાણુ.”

રૂપાળીઓએ એ સાતેના હાથમાં હાથકડી ચડાવી દીધી. સાતે કેદીઓ દરબારગઢના ચોકમાં ઉભા છે. સાતમાંથી સિંહ

સરખા જોરાવર લાધવાએ હાથકડી મરડીને તોડી નાખી, “આ લે તારી ચુઘ્લીયું !” એમ કહીને ચોકીપહેરા વચ્ચેથી વકરેલ પાડા જેવો એ વહુટયો. છૂટીને દોડ્યો. દરબારગઢની મેડી માથે. દિલમાં હતું કે પારણે હોયતા કુંવરને મારા ખોળામાં લઇ લઉં ! તો જ મને કુંવરના જીવના જોખમ ખાતર જીવતદાન દેશે ! પણ ઠેકાને મેડીએ ચડવા જાય ત્યાં તો દોટ કાઢીને પૂંજ ખસ્તરીઆએ એના પગ ઝાલી લીધા. આરખે આવીને લાધવાને જમૈયે માર્યો. ખીજા જ્યેને તોપે ઉડાવ્યા. મરતા મરતા જ્યે જથ્થુ બોલ્યા કે “ફકર નહિ. નાથા ભગત સામે ખુટલાઇ કરીને જીવવા કરતાં તોપને મોઢે મરવું શું ખોટું છે ?” રમતા રમતા જ્યે જથ્થા તોપને મોઢે બંધાઇ ગયા. પોરબંદરમાં વીરડીને નાકે એ તમામની ખાંભીઓ છે.

૮

રૂપાળીઆએ પૂંજ ખસ્તરીઆને બોલાવીને પૂછ્યું “પૂંજ લાઇ ! હવે નાથાનું શું કરશું ? એજન્સી બહુ અકળાઇ ગઇ છે. અને આપણા રાજને જફા લાગશે.”

“માડી ! મને રાજનું ઉંચા માયલું ઝેર આપો, એટલે હમણાં નાથાનું મકું લાવીને હાજર કરું. બાકી તમારી ફાજના તો એ ફાકડા જ કરી જશે. મરને વસ્યાતમાંથી તોપું ઉતરે !”

“એનું શું કારણ છે ?”

“માડી, એના સાથળની માલીકાર શિયાળશીંગી ને મોથુ-વેસ લરી છે. એના અંગ માથે તોપનો ચે કાર ન ફાવે. હથીઆરે તો એ મરી રહ્યો. માટે લાવો ઝેર. હમણાં એનો ધડો લાડવો કરી નાખું છું.”

ઉંચી જાતનું ઝેર રૂપાળીઆના ગુપ્તમાં ગુપ્ત ઝબલામાંથી એજળીને પૂંજે આલતો થઇ ગયો.

આડે કુંગરથી ઉતર્યો નાથો, માઠાં શકન થાય
હાથી તે હોરવ કકળે નાથા ! જમણાં જાંઝર જાય

મોઢાને મારવો નો'તો !

ભગત તો સાગનો સોટો !

કહ્યે કંઠારાં વાંકડાં નાથાં, ગળે મેંડાની ઢાલ,
માથે મેવાડાં મોળીયાં નાથા ! ખલે ખાંતીલી તરવાર

મોઢાને મારવો નો'તો

ભગત તો સાગનો સોટો !

*

“ભગત ! આજ એક વાર ભાષળધોનું કહેવું માન્ય, માઠાં
શકન થાય છે. અને આજ ભલો થઇને ઘોડી પાછી વળ્ય.”

“અરે ભાષ ! મો'નને ઘેરે જવામાં શી ખીક હતી ? અને
શકન અપશકન કોઇ દિ' નથી જોયાં તો આજ શીદ જોવાં ?”

“ભગત ! અમારું હૈયું તો આજ કબૂલતું નથી.”

“તો તમારે વળવું હોય તો વળી જવ. બાકી મારે તો
આજ હાથલે પોગી હરજી ગોરને ઘેરે ખાધા વિના છૂટકો નથી.
મને રોટલા ખાવાનું નોતરું છે. અપશુકન ભાળીને નાથો પાછો
વળ્યો, ઇ વાત જો મો'નને કાને જાય તો બચાડી જીબ કરડીને
મરે ને ! માટે તમને બરોસો ન હોય તો ખુશીથી વળી જવ.”

એ જણા પાછા વળ્યા. બાકીનાને લઇ આરવટીયાએ બહેનને
ઘેર જમવાના ઉદ્દેશમાં બરડાની ગાળીમાંથી ઘોડીને ઉતારી.
હાથલા ગામમાં હરજી ચાનકી નામે મેરોનો ગોર હતો, તેને ઘેર
જે બાધ હતી (બનતાં સુધી તો દીકરાની વહુ હતી) તેને આર-
વટીયાએ ધર્મની બહેન કહી હતી. હરજી ચાનકીના ધરમાં
નાથાએ થોડે થોડે લૂંટની કમાણી બરી દીધી હતી. આજ એના
ધરમાં જ પૂંજાએ ઝેર ભેળવેલી રસોઇ કરાવીને તૈયાર રખાવી છે.
નાથાની વાટ જોવાય છે.

જ્યાં નાથો હાથલા ગામના નેરામાં આવ્યો ત્યાં આડે કબો
એક ઉતર્યો. સાથીઓએ ફરીવાર ચેતાવ્યો કે “ભગત ! આ

ખીજ વાર માઠું લગાય છે. હજી કૌંઠ રીતે વળવું છે ?”

“ જો વળું તો તો મારો જન્મારો લાજે. અને જગદંબા જેવી બો'ન ગણાડું પો આય. ”

આલ્યો. ઘોડીએ હરજી મહારાજની ડેશીએ આવીને હેતની હાવળ નાખી. છેવાડાના ઘરની ઓસરીની ચાંબલીએ પોતાની ધર્મની બહેન ઉભી છે. એના મ્હેં ઉપર મશ ઢળી ગઇ છે. નાથાએ સાદ કર્યો “ કાં બો'ન, પોણા છીએ હો કે ! ”

બાઇએ હાથની ધસારત કરીને હળવેથી કહ્યું “ લાઇ ! આંહી જરીક આવી જાજો ! ”

“ અબધડી ઉતારો કરીને આવીએ છીએ બાપા ! ”

“ પછી તો આવી રહ્યા મારા વીરા ! ”

એ વેણ બોલાયું પણ બારવટીઆને કાને પહોંચ્યું જ નહિ. નાથો મહેમાનને ઓરડે ઉતારો કરવા ગયો. પરબારા હરજી આનકીએ પેરોણાએને થાળી ઉપર બેસાડ્યાં. રંગભરી વાતો કરતાં કરતાં ગારે મીઠી મીઠી રસોઇ જમાડી. ચાર ચાર ટ્રાળીયા ખાધા ત્યાં તો ચારેની રંગેરંગમાં ઝેર ચઢી ગયું. નાથાની જીભ ઝલવા લાગી. થાળીને બે હાથ જોડી નાથો પગે લાગ્યો, એટલું જ બોલ્યો કે “ હરજી ગાર ! બસ ! આવડું જ પેટ હતું ? ખીજું કંઈ નહિ, પણ મને ઝેર દધને નહોતો મારવો. મારે હથીયારે મરવું હતું ! ”

ત્યાં તો નાથો ઢળી પડ્યો. પુંજે ખસ્તરીઓ વગેરે ચાર જાણીએ દોડીને એના મરતા દેહ ઉપર એક સામટી બંદૂકો વહાડી. પણ ગોળીઓ કાંઈ પણ રીતે લાગી જ નહિ ત્યારે અવાચક બનેલા નાથાએ પોતાના સાથળ સામે આંગળી ચીંધાડી અને સોળા વળતી જીભ વડે મહેનત કરીને સમસ્ત્યામાં સમજાવ્યું.

“હાં હાં ! શિયાળશીંગી ને મોણુવેલ ત્યાં સંતાડ્યાં છે ખરું ને ?”

મરતાં મરતાં બારવટીઆએ “હા” કહેવા માટે ડોકું ધુણાવ્યું.

હત્યારાએએ એનો સાથળ ચીરીને બન્ને ચીળે બહાર કાઢી ફેંકી દીધી. તૂર્ત જ નાથાનું શરીર લીધું કાંચ સરીખું બની ગયું. જીવ ચાલ્યો ગયા પછી એના નિર્જીવ શરીરને ધસડીને દુસ્મનો દૂર લઇ ગયા. એનું માથું કાપ્યું. પુંજે એ માથું ઉપાડીને પોરબંદર ધનામ લેવા પહોંચ્યો. સરકારે નાથાનું માથું લાવનાર માટે ધનામ કાઢ્યું હતું. એજન્સીના ગોરો સાહેબ ત્યાં હાજર હતો. એણે તો નજર કરીને જ સમજી લીધું કે જવાં-મદીથી નહિ, પણ ઝેરથી જ આ બારવટીયાને માર્યો દેખાય છે !

પુંજને ધનામ ન મળ્યું. રાજ્યોએ એ રીતે નાથાના મ્રાણ લેવરાવ્યા. મેરાણીઓ આજ પણ ગામોગામ ગાય છે કે

મોઢાને મારવો મેરાંતો
ભગત તો સાગનો સોટો !

હવે પછીના બહારવટીયા

ઓખામંડળના વાઘરો

રસોજી ને કલોજી

ઝોવર સંઘવાણી

કાદુ મકરાણી

ગીંગો મહીયો

રામ વાળો

ભેખીદાસ ખુમાણ

શમદૂળ ખસીયો

જેસોજી વેભેજી

આ બધાંનાં સંગોપાંગ વૃત્તો, ચાલુ પુસ્તક જેવડા કદના બે વિશાળોમાં
બહેચાઈને બહાર પડરો. સાથેસાથ યુરોપ આદિનાં બહારવટાં કેવાં થતાં હતાં,
તેના નમુનાઓ પણ સામિલ રખારો. બહારવટાંની મીમાંસા કરતો એક લખ્યા
પ્રવેશક અપારો.

